

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

İçindekiler Tablosu

<u>XVII. Yüzyıla Girerken Osmanlı Devleti: Duraklama, Buhran, Çözülme veya Dönüşüm</u>	2
<u>Fetih Politikasının Sonucu: Yeni Sınırlar, Yeni Güçler, Yeni Sorular</u>	6
<u>Celâlî İsyanları</u>	8
<u>İran Cephesi</u>	9
<u>Yönetim Krizinin Bir Göstergesi Olarak Veziriâzam Değişiklikleri (III. Mehmed'den Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadaretine Kadar)</u>	10
<u>II. Osman: Selâtin-i Selefin İzinde Tecrübesiz Bir Sultan (1618-1622)</u>	11
<u>Kuzey Siyâseti: Yeni Bir Fetih Alanı mı, Balkanlar ve Orta Avrupa'daki Egemenliğin Pekleştirilmesi mi?</u>	11
<u>II. Osman'ın Şehadetinden IV. Murad'ın İktidarına</u>	12
<u>Kanun-i Kadim'in Peşinde: IV. Murad</u>	13
<u>İktidarın Dizginleri IV. Murad'da</u>	15
<u>İran Cephesi: Revan ve Bağdat Seferleri</u>	15
<u>İstikrardan Kaosa ve Girit'te Yeni Fetih Girişimleri Sultan İbrahim Dönemi</u>	16
<u>IV. Mehmed'in İlk Yılları: Ağalar ve Haremin İktidarı</u>	18
<u>Köprülüler Devri: Nizâm-ı Âlemin İhyâsı</u>	19
<u>Kadızedeliler</u>	20
<u>Fazıl Ahmed Paşa'nın Veziriâzamlığı: Osmanlı-Avusturya Savaşı</u>	20
<u>Kuzey'de Yeni Fetihler: IV. Mehmed'in Lehistan Seferleri ve Ukrayna ve Podolya'da Osmanlı Egemenliği</u>	22
<u>Dipnotlar</u>	23
<u>Kaynaklar</u>	28

Doç. Dr. Mehmet ÖZ

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

XVII. Yüzyıla Girerken Osmanlı Devleti: Duraklama, Buhran, Çözülme veya Dönüşüm

Üçüncü Mehmed'in saltanat döneminden (1595-1603) başlayarak Osmanlı tarihinin siyasi gelişmelerini tasvir ve tahlile geçmeden önce, Osmanlı devlet ve toplum düzeninin XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılda uğradığı değişme veya buhranın genel bir değerlendirmesini yapmak söz konusu dönemi anlamak açısından son derecede gerekli görünmektedir.

Osmanlı tarihinin temel dönemleri ve bu dönemlerin özellikleri bağlamında, Osmanlıların XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçiş sürecinde karşılaştıkları temel problemlerin ve bunlara karşı geliştirilen cevapların niteliği tarih yazımında ilgi çekici bir alan haline almıştır. XVI. yüzyılın sonlarında "en geniş" sınırlarına ulaşan Osmanlılar bu tarihlerden itibaren bir "duraklama" ve sonra da "gerileme" sürecine mi girmişti, yoksa iç ve dış dinamiklerin beraberce etkilediği bir değişim döneminin meseleleri ile mi uğraşmak zorunda kalmışlardı?

Koçi Bey ve benzeri XVII. yüzyıl ıslahat layihası yazarlarına ve hatta Gelibolulu Mustafa Âli ve XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Lütfi Paşa v.b'nin eserlerine baktığımızda Osmanlıların bir buhran dönemine girdikleri ve bu buhranın da devletin kudretinin zirvesinde bulunduğu sıradaki mükemmel nizamının bozulmasıyla ortaya çıktığı sonucuna varırız.¹ Osmanlı nasihat yazarlarının bu hükmü en azından esas bakımından modern tarihçilerce de paylaşılmış, ancak onların çöküş sebebi olarak zikrettiği unsurlar tarihçiler tarafından çöküşün tezahür ve sonuçları sayılmıştır; modern tarihçiler Osmanlıların çöküşünü temelde sürekli genişlemeye göre örgütlenmiş bir askerî yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin fiyat devrimi, Amerika'nın keşfi, coğrafi keşifler, askerî teknolojiye bağlı değişiklikler vb. gelişmelerin niteliğini iyi kavrayamamasına ve sonuç olarak da gerekli tedbirleri alacak zihni ve maddi donanımına sahip olmamasına bağlamak eğilimindedirler. Dahili faktör olarak da 'klasik' dönemin birtakım temel kurum ve uygulamalarının terk edilmesi önemli gözüktür: Sultanların işlerden ellerini çekmesi, kul ve tımar sistemlerinin değişmesi vb.² Bu açıklama biçiminde zımnen veya bazen açıkça Osmanlı toplum yapısının 'durağan' karakteri de öne çıkar. İçeriden yenileşemeyen Osmanlı'nın dış dinamiklerin etkisi olmaksızın kendisini dönüştürmesi mümkün olamazdı. Bir anlamda Osmanlılar, yükselen Batı medeniyetinin karşısındaki "öteki"ni temsil eden bir konuma yerleştirildiler.

Osmanlıların klasik sonrası dönemi ile ilgili ikincil literatürde, büyük ölçüde üç yüz yıllık bir "inhibit" (çözülme) nosyonu ile karşılaşılmaması karşısında, bu dönemde herhangi bir bölgede belirli dönemlerde bir düzelme veya iyiye gidiş görülüp görülmediği sorusunun sorulması gerekir. Son yirmi- yirmi beş yıldır yapılan araştırmalar toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatı bütün olarak ele aldığımızda böyle sürekli bir çöküş veya gerileme olgusundan bahsedilemeyeceğini ortaya koymuştur.³ Yine, Osmanlı tarihçileri artık Osmanlı Devleti'nin sonunda iç tutarlılığını kaybedip siyasi arenadan kaybolması ile değil, Osmanlı devlet ve toplumunun ilk büyük buhranı atlatıp üç yüz yıl kadar bir süre daha devam etmesini sağlayan mekanizmalarla ilgilenmektedirler.⁴ Esasen çöküş/bozulma/çözülme paradigmasının teleolojik mahiyeti açıktır: "Osmanlılar neticede zayıfladılar ve ortadan kalktılar; bunu bildiğimizden onların daha önceden tecrübe ettikleri her zorluk bir 'çözülme tohumu' haline gelir ve Osmanlıların başarıları ve güç kaynakları kayıttan kaybolur."⁵ Osmanlı tarihi ile ilgili, modernleşme, adem-i merkezîyetçilik, dünya sistemi, ATÜT, erken modern devletlerle Osmanlı'nın mukayesesi vb. birtakım modeller de, çözülme paradigmasının en büyük çatlağı olan "Osmanlı İmparatorluğu'nda yanlış giden neydi?"

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

sorusuyla sınırlı tutulmaları yüzünden uzman çevreler dışında bir etki yapmamıştır. Teleolojinin tuzağından ancak XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarındaki olayları daha sonradan meydana gelenlerin alâmetleri olarak değil kendi başlarına incelemekle mümkündür.⁶ Osmanlı tarihinin “ihmal edilmiş” iki yüz yılını, klasik dönem ile XIX. yüzyılın reformları arasında bir parantez olarak görme eğilimi ve çöküş paradigması haklı olarak tenkit edilmiştir.⁷

Öte yandan, bu dönem için düşünülen kurguların dönemin içinden çok dışından mana kazandığı, bu dönemle ilgili yorumların, bu dönemin, ya daha öncesindeki ‘klasik’ dönemle ve/veya sonrasındaki Tanzimat Dönemi’yle ilişkilendirilerek ele alındığı düşünülünce, tarihî anlatımın kurgulanmasında rastlanan bu tür sapmaların, tarihin düzenli ve mantıklı bir süreç olarak algılanmasıyla yakından ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede XVIII. yüzyılın adem-i merkezîyetçi bir dönem olarak varsayılmasının gerisinde, daha önceki dönemin merkezîyetçi olduğu varsayımı yatar. Oysa ki, Osmanlı sisteminin asıl gücü esnekliğinde yatmaktadır “ve nominal bir merkezîyetçiliğin, merkezden uzaklaştıkça belirginleşen fiilî bir adem-i merkezîyetçiliği dışlamadığını iddia etmek mümkündür.”⁸

Klasik dönemde Osmanlı merkezîyetçiliğinin sınırları ve niteliği meselesi üzerinde de birtakım şüpheler izhar edilmemiş değildir. Osmanlı Devleti’nin XVII. yüzyıldan başlayarak çözülmeye başladığı görüşüne karşı ciddi eleştiriler bir müddetten beri serdedilmeye başlanmıştı. İslâm’ın Serüveni adlı abidevî eserinde Hodgson, çözülenin veya çökenin “mutlakîyetçilik” olduğunu belirterek mutlakîyetçiliğin çöküşünü bütün devlet ve topluma teşmil etmenin yanlışlığına dikkat çekmişti.⁹ Mamafih Osmanlı Devleti’nin klasik dönemde mutlakîyetçi bir karakter taşıdığı ve XVII. yüzyıldan itibaren ise adem-i merkezîyetçiliğin arttığı yönündeki yorumlar da öteden beri bazı kısmî eleştirilere maruz kalmıştır. Lybyer ve Gibb-Bowen’ın Osmanlı yönetim yapısının temel niteliği hakkındaki teorilerine, yani klasik dönemde Hıristiyan-devşirme kökenli yönetici sınıf ile Müslüman-Türk kökenli ulema sınıfına dayanan sistemin daha sonra yozlaşması ve XVIII. yüzyılda yönetici sınıfın Müslüman Türklerin tekeline girmesi (bunun da sistemi yozlaştırması) tezine karşı N. Itzkowitz ampirik bir şekilde cevap vermiş ve Osmanlı gerçekliğinin bu denli basit olmadığını ortaya koymuştu.¹⁰ Metin Kunt ise II. Mehmed’in merkezî otoriteyi artırma çabası içinde önemli devlet görevlerini tamamen kullara bıraktığı görüşünü yanıltıcı bulmakta ve merkezde kullar, taşrada Türk aristokrasisi şeklindeki şablonun geçersizliğini belirtmekteydi.

On yedinci yüzyılda kulların taşra yönetiminde ağırlık kazanması, teorik olarak Sultan’ın da güç kazanması demek olacaktı, ama gerçek bunun tersiydi, bu ise düzende sistemlilikten kişiselliğe geçişin bir sonucuydu.¹¹ Aslında Fatih Devri’nde bile mutlakîyetçilik ve merkezîyetçiliğin sınırları vardı¹² ve XVII. yüzyılda mutlakîyetçiliğin çöküşünden söz etmek yerine bürokrasinin nispeten güçlü bir konuma gelmesi sürecinden bahsetmek daha uygun olurdu.¹³ Esasen XVII-XVIII. yüzyıllar Osmanlı idarî düzeninde tam anlamıyla, merkezî hükümet ile taşra elitleri arasında bir çekişmeden bahsetmek de pek uygun görünmüyor. Taşradaki âyânın bir kısım üyelerinin merkezin mensupları veya onların adamları olduğu iyi bilinmektedir. Bunların zamanla mahallî âyândan ayırt edilemeyecek bir konum kazanmaları da dikkate alındığında, taşradaki adem-i merkezîleşme ve âyânın yükselişi sürecinin oldukça uzun ve karmaşık bir süreç olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁴

Osmanlı tarihi ile ilgili araştırmalarda devlet kavramının bütün yüzyıllar için aynı anlamda kullanılması ve modern-öncesi veya erken modern dönemi değerlendirirken modern ulus-devlet için tasarlanan kıstasların esas alınmasının sebebiyet verdiği yanlış anlamının en

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

önemli sonuçlarından birisi de Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl öncesinde merkezileşmiş, etkin ve rasyonel bir kamusal varlık olduğu halde daha sonra kendine özgü niteliklerini kaybetmesiyle dağılmaya başlamış varsayılmıştır.¹⁵

Askerî teknolojideki değişimleri benimsemek bakımından da, Osmanlıların daha önceki dönemlere göre XVII. yüzyılda bir isteksizlik veya beceriksizlik sergilediğini iddia etmek imkânsız görünmektedir. Osmanlıların askerî teknolojisi ve Avrupa ile mukayesesi konusundaki bir araştırmada Avrupalıların giderek daha hafif ve taşınması kolay tüfeklere sahip olmalarına karşılık Osmanlıların eski ve ağır silahları kullanmaya devam ettikleri yönündeki görüşler ampirik olarak çürütülmekte ve yine Osmanlıların en azından XVII. yüzyıl sonlarına kadar kitlevi üretim yapma ve mamul maddeleri depolamada güçlük içinde bulunduğu görüşünün doğru olmadığına işaret edilmektedir.¹⁶ O dönemdeki askerî yetenekleri, kendi geçmişleri ve Avrupalılar ile karşılaştırılması ve askerî teknolojinin yayılması bağlamında, askerî teknoloji üretimi, benimsenmesi ve kullanımı açısından Osmanlılar XV. yüzyıldan itibaren var olan teknolojiyi taklit edip yeniden üreten ama bunun altında yatan icat ve uyarlama sürecini yakalamamış bulunan üçüncü katman üreticiler kategorisinde idiler. Neticede Osmanlıların 1571 veya 1683'ten sonra amansız bir çöküşü tecrübe etmedikleri, teknolojik açıdan başlıca düşmanları olan Rusya ve Venedik ile eşit düzeyde kaldıkları, Osmanlı askerî malzeme üretimi XVIII. yüzyılda Avrupa'nın gerisinde kalmakla birlikte yüzyılın sonunda yenilik dalgasının yakalandığı ve Osmanlıların ancak 1850'den sonraki yeni dalgayı kaçırdıkları ve dolayısıyla tamamen yabancı silah ithalatına bağımlı hale geldikleri öne sürülebilir. Bu ise çöküş tezinin ironik bir şekilde tersine dönüşüdür: Osmanlıların Batı'dan kurumsal ödünç almaları en çok açık oldukları bu dönem, gerçek ithalat bağımlılığına düşüşün başladığı zaman olmuştur.¹⁷

Erken modern imparatorluklar arasında değerlendirildiklerinde,¹⁸ Osmanlıların 1600-1800 döneminde karşılaştıkları ve sürekli savaşımlardan doğan üç büyük buhranın, daimî ordudan devletin görevlendirdiği milislere geçişi zorladığını ve hükümlerlik, dinî bağlılık ve asimilasyon arasındaki karşılıklı etkileşimin etkili olduğu görülür. Bu çerçevede mesela 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşlarının önemi, köylülerin (sekban ve sarıcalar olarak) giderek artan bir biçimde yaya ve sipahi olarak orduya alınması ve Yeniçeri Ocağı'na sızmasında yatmaktadır.¹⁹ Ordunun yapısındaki bu değişimin malî yönetimdeki etkileri geleneksel tımar sisteminin eski önemini kaybetmeye başlaması, gelir birimlerinin (mukataaların) iltizam usulüyle işletilmesinin yaygınlaşması, olağan dışı nitelikteki avâriz vergilerinin olağan hale gelmesi, cizye ve ağnam gelirlerine daha fazla önem verilmeye başlanması vb. şeklinde olmuştur.²⁰ XVII. yüzyılda Osmanlıların malî problemler karşısında gelirleri artırma çabaları ve malî yönetimdeki değişim çerçevesinde, cizye ve avâriz vergilerinin önem kazanması ve buna paralel olarak bürokraside bu alanda yapılan yeni düzenlemeler dikkati çeker.²¹

Bu bakımdan Osmanlı malî yönetimindeki değişimlerin bozulma/inhitat olarak değil yeni şartlara intibak olarak değerlendirilmesi eğilimi araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir.

Osmanlıların yeni şartları dikkate aldığına dair verilen örneklerden birisi, eskiden bir yerden başka bir yere göç edenlerin on yıl geçmeden yeni yerlerinde kaydedilmeyip eski yerlerine gitmeye mecbur edilmelerinin aksine XVII. yüzyılda böyle kişilerin buldukları yerde vergi mükellefi olarak kaydedilmesidir.²²

On yedinci yüzyılda 'klasik' yapılarda görülen değişikliklerin en önemlilerinden birisi ve belki de birincisi tımar sistemindeki değişimdir. Geleneksel anlayışa göre tımar sistemi

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

ihmal edilmeye, tımarlar hak sahiplerine değil ekâbir adamlarına verilmeye başlanmış ve mirî topraklar şu veya bu yolla belirli kişilere verilmiştir. Tımar sistemindeki değişimin bir bozulma değil, yeni şartların bir zorlaması olduğu çok açıktır. Ateşli silahların yaygınlaşması ve piyadenin öneminin artışına paralel olarak devletin ücretli asker sayısını arttırması ve dirlik olarak tahsis edilen gelirleri nakdî vergilere dönüştürme çabaları sonucunda tımar sistemi zayıflamaya başladı.

“Gelenekçi” ıslahatın en tipik örneği sayılan IV. Murad Dönemi ıslahatlarına baktığımızda, 1632’de tımar sisteminde yapılan düzenlemenin hiç de katı “gelenekçi” bir özellik sergilemediğini görürüz. İdeal kanunun şartlarını dikkate almaksızın mevcut durumu ibka eden bu reformun amacı taşradaki karışıklığı düzeltmek ve Bağdat’ı geri almaktır. Bütün tımar ve zeametlerin yoklaması yapılmış, beratlar yenilenmiştir. Bu reform, Osmanlı Devleti’nin kurumsal güç ve esnekliğinin XVII. yüzyılda da devam ettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.²³ Yine tımar sistemi ile ilgili olarak bürokraside de yeni tedbirler geliştirildi. Sistemin önem kaybetmesine paralel olarak klasik tahrirler - istisnalar dışında terk edildiğinden eski kayıtlardaki aksaklıkların giderilmesi için yeni defterler ve kayıt usulleri ihdas edildi.²⁴

Yine “bozulma”nın en tipik göstergelerinden birisi olarak gösterilen kul-devşirme sistemi ve yeniçeriler de genel değişim ve buhran bakımından ele alındıklarında, bazı yozlaşmalar müşahade edilse de temelde “kadim” düzeni devam ettirmenin mümkün olmadığı bir vasata girildiği muhakkaktır. Devşirmeyi eski yaygınlığı ile sürdürmenin şartları ortadan kalktığı gibi Kafkaslar’ı fethiyle kul sistemi için yeni bir kaynak elde edilmiş, ayrıca kul-oğullarının sisteme entegre edilmesiyle de eski düzenden farklı bir manzara ortaya çıkmıştı. Yaya askerine duyulan ihtiyacı devşirme yöntemiyle karşılamanın imkânsızlığı karşısında, Koçi Bey ve benzerlerinin biraz da ait buldukları zümrelerin imtiyazlarının kaybedilişine karşı tepki göstererek ifade ettiği üzere, artık kul taifesine hariçten ecnebi yani kul cinsi olmayan kişiler girmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti hakkındaki kalıp hükümlerin sorgulanması ve yeni açıklamalar ve yorumların teklif edilmesi hiç şüphesiz olumlu bir gelişmedir. Bununla birlikte, mevcudun hata ve yanlışlarını ortaya koymada isabet kaydettiğini gördüğümüz her yeni yaklaşım ve alternatif açıklama önerisinin kaçınılmaz biçimde yerinde ve ‘doğru’ olması gerekmez. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti’nin ve toplum yapısının “durağan”lığı varsayımına dayanan ve modern öncesi dönemlerin yavaş seyrettiği için fark edilmesi bazen zor olan değişmelerini hesaba katmayan yaklaşımların eleştirilmesini haklı bulabiliriz. Esasen Osmanlı özeline baktığımızda, kuruluştan 1600’lere gelinceye kadar geçen dönemin de kendi içinde önemli değişmelere sahne olduğu muhakkaktır. Osman’ın uç beyliği ile Orhan’ın, Murad Han’ın devleti, bunlarla Fatih’in merkezîyetçiliği esas alan imparatorluğu, Yavuz, Kanunî veya II. Selim Dönemleri farklılıklar arz eder. Temel esprisi pek değişmemekle birlikte ‘klasik’ nizamın iki temel unsurundan birisi olarak gösterilen tımar sisteminin işleyişinde XV. ve XVI. yüzyıllarda hiçbir değişimin olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Aslında, Osmanlı Devleti’nin “klasik” döneminin yüceltilmesinin altında evrensel bir “altın çağ” anlayışının yansımalarını görmemek imkânsızdır. Altın çağlara duyulan özlemlerin gerisinde ne türlü saikler varsa bunların şu veya bu ölçüde “selâtin-i selef” devrini idealleştiren Koçi Bey ve onun gibiler için de geçerliydi. Bu tür münekketleri, objektif hareket eden, devletin içine düştüğü kötü duruma çare teklif etmekten başka hiçbir kaygısı bulunmayan kişiler olarak algılamamak gerektiği sıkça vurgulanmıştır.

Neticede XVII. ve XVIII. yüzyılların da gerek dış gerekse iç dinamiklerin bir arada etkilediği

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

bir değişme dönemi olduğu, bu dönemdeki meydan okumaların birkaç kez Osmanlıları büyük buhranlarla karşı karşıya bıraktığı, ancak kriz dönemlerinin bu yüzyılların bütününe teşmili yanılgısının terk edilerek bu yüzyılların tarihinin somut problemler etrafında incelenmesi gerektiğı ve böyle bir yaklaşımla yapılan incelemelerin ise hiç de sürekli bir çözölme-gerileme imajıyla bağdaşmadığı söylenmelidir. Bir başka ifadeyle Osmanlılar, kendi bilgi birikimleri ve donanımları çerçevesinde, yeni sorunlara yeni cevaplar geliştirebilen, pragmatik ve esnek bir yönetim anlayışına sahiptiler ve ihtiyaç ortaya çıktığında bu yaklaşımın pratiğe geçmesi çoğu zaman mümkün olabilmıştır.

Fetih Politikasının Sonucu: Yeni Sınırlar, Yeni Güçler, Yeni Sorular

Osmanlı Devleti esasen XVI. yüzyılın başlarından itibaren coğrafî keşiflerin erken sonuçları olarak tanımlanabilecek bazı değişmelerin etkisini hissetmeye ya da bunlara karşı tedbirler geliştirmeye başlamıştı. Daha önceki derslerde temas edilen güney politikası bir yönüyle bununla ilgiliydi; yine Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı girşilen mücadeleler de hatırlanmalıdır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı bir bakıma Osmanlıların fetih politikalarının sona erdiğini gösteren önemli değişikliklere de tanıklık etmiştir. Orta Avrupa'da Habsburglar, doğuda Safevîler, Osmanlıların bu yönlerdeki yayılmasına büyük ölçüde set çekerken, Kıbrıs'ın Venedik'ten Tunus'un da İspanya'dan alınması dışında Akdeniz'deki faaliyet de duraklamıştı; öte taraftan kuzeyde yeni bir güç olarak Rusya ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla Kanunî Devri'nde doğu ve batı istikametlerinde sürdürölen sürekli savaş siyaseti, halefleri döneminde tavsamaya başladı. Kanunî'nin son yıllarında veziriâzamlık makamında bulunan Sokullu Mehmed Paşa'nın Süveyş ve Don-Volga kanalları ile ilgili ihtiraslı tasarılarının o günün şartları içerisinde uygulama imkânı bulamaması da kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerinde daha fazla genişlemenin neredeyse imkânsızlaştığının delili sayılabilir. Süveyş kanalı projesi ile Osmanlıların Hint denizindeki etkinliği artırılmak istenirken, Don-Volga kanalı tasarısı ile de Altınordu bakiyesi Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirip Orta Asya-Batı ticaretini denetimine almaya çalışan Moskova Knezlięi'ni engelleme ve bunun için de Orta Asya'daki Sünnî Müslömanlarla irtibat kurmak amaçlanmaktaydı. Bu tasarılar gerçekteleşmedi.

Don-Volga kanalı projesi uygulamaya konmaya çalışıldığı sırada (1569) Osmanlı Devleti'nin esasen bütün dikkatini Akdeniz'in siyasî ve ticarî açıdan stratejik önemi haiz bir adası olan Kıbrıs'a çevirdiğini hatırlatmalıyız. Venedik'e yardım maksadıyla oluşturulan Haçlı donanması, adanın Osmanlılar tarafından fethini engellemek için gecikti ama 1571'de Osmanlı donanmasını büyük bir bozguna uğrattı (İnebahtı Savaşı). Bundan kısa bir süre sonra yeniden oluşturulan Osmanlı deniz gücü 1574'te Tunus'un fethi ve daha sonra da, Portekiz'in İspanyol egemenliğine girmesi ile, Osmanlı hakimiyetinin Kuzey Afrika'nın batı ucuna kadar uzanması gibi başarılar sağladıysa da İspanyollarla sağlanan 1581 anlaşmasından sonra donanma giderek atıl bir hale geldi.

Yüzyılın son on yılına girerken İran cephesindeki uzun savaş, yeni toprak kazançları ve barışla sonuçlanırken ufukta batı cephesindeki bir savaşın gelmekte olduğu görölmekteydi. Uzun süren barış döneminde, Osmanlıların, ellerindeki Macar topraklarını almaktan asla vazgeçmediğinin farkında olan Habsburglar burada sağlam bir savunma hattı kurmaya özen gösterdiler; esasen uç boylarında her iki tarafın akıncıları zaman zaman karşı tarafa akın faaliyetinde bulunuyor ve 1587-88 yıllarındaki bazı sınır olayları bu cephede bir savaşın yaklaştığını haber veriyordu. Nihayet 1593'te başlayan savaş 14 yıl kadar sürecek

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

ve Osmanlı Devleti bu savaştan önemli bir kazanç elde edemedi ve fakat hatırı sayılır maddî ve manevî kayıplarla çıkacaktı. Savaşın başlamasında sınır olayları ve Orta Avrupa'da siyasî hakimiyet kurma eğiliminin yanında Osmanlı Devleti'nin ileri gelen idarecileri arasındaki rekabetin de rol oynamış olması muhtemeldir. Rakibi Ferhad Paşa'nın Safevî cephesindeki başarılarıyla elde ettiği itibarı kıskanan Veziriâzam Koca Sinan Paşa kendi komutanlığı altında Avusturya'ya karşı elde edilecek bir zaferle kişisel itibarını artırmayı da düşünüyordu. Öte yandan, bu savaşa takaddüm eden yıllarda Osmanlılar, doğu denizlerinde yükselen yeni bir güç ve İspanya'nın rakibi olarak İngilizlerle ilişkiler kurmuşlar ve gerek onlara gerekse Hollandalılara tanıdıkları birtakım ticarî imkânlar, düşmanları Katolik Habsburglar kadar öteden beri Osmanlı ülkeleriyle ticarete hakim bir pozisyona sahip bulunan Fransa ve Venedik'i de rahatsız etmiştir. Bu dönemde Osmanlıların İngilizlerden büyük çapta savaş mühimmatı satın alması ve İngiliz elçisinin Eğri seferine katılması da şayanı dikkattir.²⁵

Avusturya'nın savaşı bir Haçlı seferine dönüştürme politikası bir ölçüde başarılı oldu ve birçok Hıristiyan gönüllünün yanı sıra Osmanlılara tâbi durumdaki Erdel, Eflâk ve Buğdan beyleri de Osmanlılara karşı savaştılar. Koca Sinan Paşa'nın kısmî bazı başarılarından sonra uğranılan kayıpları Buğdan ve Eflâk'in fiilen Osmanlı hakimiyetinden çıkması izledi.²⁶

III. Mehmed 1595 yılında, Osmanlı Devleti'nin Habsburg İmparatorluğu'na karşı çetin bir savaşı sürdürdüğü ve Anadolu'da Celâlî karışıklıklarının giderek şiddetini artırmakta olduğu bir dönemde babası III. Murad'ın yerine Manisa'dan İstanbul'a gelerek Osmanlı tahtına oturmuştu. Osmanlı hanedanının şehzade sancağı yönetmiş son sultanı olan III. Mehmed aynı zamanda tahta geçer geçmez hayattaki bütün erkek kardeşlerinin katli emrini veren son padişah olmuştur.²⁷ Fatih Kanunnâmesi'nde "nizâm-ı âlem" için uygun olduğu hükme bağlanan bu kuralın gereği çoğu küçük yaşta on dokuz erkek kardeşin öldürülmesi, Osmanlı tarihinin en dramatik sayfalarından birini oluşturacaktır. III. Mehmed, kendisini tahttan indirmek üzere tertip içinde bulunduğu şüphesiyle kendi oğlunu (Şehzade Mahmud) öldürten son padişah olarak da tarihe geçecektir. Onun yerini alan I. Ahmed'den (1603-1617) başlayarak taht veraseti ve şehzade katli uygulamalarında farklı bir döneme girecektir ki bu hususa daha sonra döneceğiz.

Balkanlar'da durumun giderek kötüleşmesi üzerine Sultan III. Mehmed (1595-1603), yakınlarının teşviki ve yeniçerilerin ısrarıyla, büyük dedesi Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra terk edilen bir geleneği, Sultanın ordunun başında sefere gitmesi geleneğini yeniden canlandırarak durumu düzeltmeye çalıştı ve 1596'da Macaristan'ın kuzeydoğusundaki Eğri kalesini aldı ve ardından da Haçova'da Habsburg ordusunu büyük bir bozguna uğrattı (24-26 Ekim).²⁸ Eğri ve Haçova civarında denetim kurulmak suretiyle Erdel ile Avusturya arasındaki bağlantı kesilmek istenmişti. Ancak buna rağmen bağlı beyliklerdeki başkaldırı yatışmadı. Bu savaş sırasında fethedilen Kanije kalesinin Tiryaki Hasan Paşa komutasında Avusturya ordusu karşısında gösterdiği parlak savunma ve düşman ordusunun dağıtılması kayda değer. Zamanla Protestan Erdelliler ile Habsburglar arasında anlaşmazlık baş göstermiş ve Eflâk meselesini 1601'de halleden Osmanlılar, Lala Mehmed Paşa'nın serdarlığı döneminde Erdel meselesini hal yoluna koymuşlardı (1605),²⁹ ama öte yanda da İran Şahı Abbas'ın doğudaki faaliyetleri Osmanlıları huzursuz etmeye başlayacaktı. Bu sebeplerin de etkisiyle, her iki tarafın bazı geçici başarılarıyla uzayan savaşa 1606 yılında imzalanan ve bir anlamda Orta Avrupa'daki Osmanlı yayılmasının sona erdiğini de ilân eden Zivatoruk Antlaşması ile sona erdi.

Bu anlaşmanın 17 maddesinin en önemlileri kısaca şöyle özetlenebilir: Avusturya

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

imparatoruna artık 'kral' olarak değil 'Roma Çasarı' diye hitap edilecek; her iki taraf birbirine zarar vermeyecek; çetecilik faaliyetleri karşılıklı olarak engellenecek; esirler karşılıklı olarak bedelleri ödenmek suretiyle değiş tokuş edilecek; padişaha gönderilmesi kararlaştırılan pişkeşten sonra 20 yıl içinde üç yıl süreyle bir şey gönderilmeyecek ve daha sonraki pişkeşin mahiyeti de tayin olunmayacak; sınır kaleleri tamir edilecek ama yeni kaleler inşa edilmeyecek; sınır boylarındaki köylerin barıştan önceki fiilî durumu devam edecektir.

Kaniye ve Eğri dışında Osmanlılara yeni toprak kazandırmayan bu savaş malî yönden pahaliya yol açmasının yanında iç huzursuzlukların da gölgesinde sürdürülmeye çalışılmıştı. Ayrıca, Avusturya'nın elinde bulundurduğu Macar topraklarına karşı ödediği yıllık 30 bin altından vazgeçilerek bir kereye mahsus 200 bin kuruş (yaklaşık 120-130 bin duka altın) alınmak ve imparatora 'çasar' şeklinde hitap edilmek suretiyle, Osmanlı Padişahı ile Habsburg imparatorunun eşit kabul edilmesi Osmanlı dış siyaseti ve diplomasisi açısından yeni bir dönemin başladığını gösterir.³⁰

Savaşın devam ettiği dönemde Osmanlı tahtına III. Mehmed'in büyük oğlu I. Ahmed (1603-1617) geçmişti.³¹ Henüz on dört yaşında iken tahta geçtiğinde çocuğu bulunmayan I. Ahmed, devlet adamlarının tahtın varissiz kalma ihtimalini göz önünde bulundurmasıyla, atalarının kardeş katli kanunu uygulamayarak kardeşi Mustafa'nın yaşamasına izin verdi. Böylece Osmanlı taht veraseti sisteminde köklü bir değişikliğin ilk adımı atılmıştır. Şehzadelerin sancağa gönderilmesi uygulamasının kalkması ve kafes hayatına mahkûm olmaları, kardeş katli uygulamaları devam etmekle birlikte³² bunun sistematik olmaktan çıkması ve esasen özellikle III. Murad'dan itibaren - Valide Sultan ile Darüssaade Ağa'sının şahıslarında- Harem'in ön plana çıkması³³ bu dönemdeki gelişmelerin bariz sonuçları olarak dikkati çekmekle birlikte, bunların devlet yönetiminde bir yozlaşmaya mı yoksa karizmatik önderlikten kolektif bir idareye geçişe mi işaret ettiği tartışmalıdır.³⁴ Bu yeni dönemde hanedan ve sultanlar, bazı istisnalar hariç, yönetimin meşruiyet kaynağı olmanın dışında etkin bir rol oynamaktan uzak kalacaktır. Dönemin bir başka özelliği de taşrada paşaların güç kazanarak zaman zaman merkeze kafa tutacak konuma gelebilmelerinde simgeleşen adem-i merkezîyetçi eğilimlerdir.

Celâli İsyamları

Avusturya ile savaş sürerken içeride önemli bir güvenlik sorunu biçiminde tezahür eden bir sosyal problem giderek ağırlaşıyordu. Nüfus artışı, fiyat artışları ve devalüasyonun yol açtığı zorluklar, ateşli silahların yaygınlaşması, taşra idarecilerinin baskıları, savaştan kaçan levent-sekban guruplarının³⁵ eşkıyalığa dönmesi vb. bir dizi sebeple meydana gelen bir kriz ortamında özellikle Haçova Savaşı'ndan sonra eşkıyalık hareketleri geniş çaplı bir isyana dönüştü.³⁶ Haçova zaferi üzerine veziriâzamlığa getirilen Çağalazade Sinan Paşa'nın savaş sonrası yaptırdığı yoklama sonucunda 30.000 kişinin dirliğini kestirmesi ve firarîlerin katli ve mallarının müsadere edilmesi yolunda emir çıkarttırması Celâlî hareketlerini şiddetlendirmiştir.³⁷

Celâlî adı verilen ve işsiz güçsüz insanlarla gerek duyulduğunda savaş için orduya alınıp daha sonra terhis edilen veya şu ya da bu sebeple ordudan kaçan unsurlardan oluşan guruplar önce Avusturya ve 1603'ten sonra da İran ile yapılan savaşın iç güvenlik açısından yol açtığı zaaftan da yararlanarak Anadolu'yu büyük bir kaosa sürüklediler. Bu süreç Osmanlı belgelerine aynı zamanda pek çok köyün boşalması yüzünden 'Büyük Kaçgunluk' olarak yansiyacaktır. Karayazıcı Abdülhalim, kardeşi Deli Hasan, Kalenderoğlu

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Mehmed, Taval Halil gibi sekban bölükbaşlarının etrafında ordular oluşturan, köylülerden haraç alarak büyüyen Celâlî gruplarına karşı bastırma siyaseti güdüldü. Bu siyaset tam bir başarıya ulaşamayınca Celâlî önderlerine birtakım makamlar verme yoluna gitti. Rumeli cephesinde savaşmak üzere Bosna Beylerbeyliği'ne getirilen Deli Hasan burada sekbanlarıyla birlikte büyük bir gayret gösterdi ama savaş sona ermek üzere iken idam edilmekten kurtulamadı. Hiç kuşkusuz Deli Hasan'ın devlet hizmetine girerek Rumeli'ye geçmesi Anadolu'daki Celâlî hareketinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Bu hareket 1608'de Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı ordusunun (Maraş yakınlarında) kanlı bir bastırma hareketi ile öldürücü bir darbe aldı.

Anadolu'daki Celâlî hareketlerinin siyasî açıdan bir iddiası yoktu. Karayazıcı'nın böyle bir emel taşıdığı intibasını veren görüşlerin pek fazla bir geçerliliği yoktur.³⁸ Öte yandan Suriye ve Lübnan bölgelerindeki Canbuladoğlu ve Maanoğlu İsyanları bağımsızlık amacı güdüyordu ama daha kolay bastırıldılar (1607). Bunlardan Halep Beylerbeyi Canbuladoğlu Ali Paşa siyasî çalkantıdan yararlanarak Anadolu ve Suriye'deki bazı sancakların kendi akraba ve adamlarına verilmesini istemiş ve hatta buralarda oluşturacağı bağımsız devlete yardım için Avrupa'da girişimlerde bulunmuştu. İşin bu yönünün Osmanlı merkezi açısından arz ettiği tehlikenin farkında olan Veziriâzam Kuyucu Murad, Anadolu'daki Celâlîlerden önce Canbuladoğlu meselesini halletmişti.³⁹ Osmanlı Devleti, bu isyanlar sırasında perişan olup köylerini terk eden, bir yandan eşkıyanın öte yandan da devlet otoritelerinin -ki bunlar zaman zaman birbirine karışıyordu- baskılarına maruz kalan reâyâyı korumak için il-erleri teşkilatının kurulmasını teşvik etti. Ayrıca, hükümdarların öteden beri çıkardıkları adâlet-nâmeler bu dönemde yöneticileri haksızlık ve zulme karşı uyarmada önemli bir araç olarak kullanıldı.⁴⁰

İran Cephesi

Osmanlı Devleti'nin Habsburglarla savaşması ve Celâlî İsyanlarıyla boğuşmasından yararlanan ve Şah Abbas'ın idaresinde Osmanlı benzeri bir kapıkulu ordusu meydana getirerek kızılbaş oymaklarının ve beylerinin güçlerini dengeleyen İran⁴¹ 1603'te ani bir hücumla Tebriz'i aldı ve sonra da Azerbaycan'da kontrolü sağladı. 1610'da içteki durumu düzeltten Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa Tebriz üzerine yürüdüyse de savaşmadan geri çekilmek zorunda kaldı.

İki yıl sonra, Nasuh Paşa'nın sadaret ve serdarlığı döneminde, -zoraki- imzalanan bir antlaşma ile Kanunî ile Tahmasb arasında imzalanan 1555 Amasya Antlaşması'ndaki sınırlar temelinde barış yapıldı; İran Osmanlılara her yıl bir miktar (iki yüz yük) ipek gönderecekti. Ayrıca daha önceki antlaşmalarda vurgulanan dinî hususlar (İlk üç halifeye, Hz. Ayşe'ye sövülmesinin yasaklanması vb.) burada da önemini korudu. İranlı hacılar daha emniyetli olan Halep-Şam yoluyla hacca gidecek, Şehrizor ve çevresinde birtakım yerleri ele geçiren Halo Han'dan bu yerler geri alınacak ve İranlılar kendisine yardım etmeyecektir. Fakat bu antlaşmanın uzun süreli bir barışı getirmeyeceği daha baştan belli idi (1612).⁴²

Osmanlıların İran cephesindeki yeni durumdan memnun olmamaları gayet doğaldı, zira 1612 Antlaşması ile kaybedilen Azerbaycan ve Kafkas toprakları Osmanlıların doğu sınırlarının güvenliği bakımından hayati önemi haizdi. Bundan dolayıdır ki Osmanlılarla İran arasında en kısa zaman içinde yeniden savaş başladı ve 1615'te başlayan çatışmalar uzadı; Veziriâzam Halil Paşa'nın karşısına çıkmadan geri çekilen İran kuvvetlerine karşı Erdebil yönünde ileri gönderilen Kırım hanı ile diğer Osmanlı kuvvetlerinin Serav ovasında

II. VIYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Azerbaycan Valisi Karçakay Han tarafından mağlup edilmesine rağmen Halil Paşa emrindeki ordunun Erdebil istikametinde yürüyüşe geçmesi üzerine Şah'ın elçisi barış talebiyle geldi ve neticede 1612 Antlaşması temelinde imzalanan bir barış antlaşması ile savaş sona erdi (Serav Antlaşması, 1618). Buna göre, Kanunî zamanındaki sınır esas olacak, ancak Ahıska Osmanlılarda kalırken Bağdat eyaletinin Derne ve Dertenk sancakları İran'a bırakılacaktı; İranlılar ilk üç halife ile Hz. Ayşe'ye sebb ü şetm etmeyecek, her yıl yüz yük ipek vs. kıymetli kumaşı haraç olarak göndereceklerdi.⁴³

Genel olarak bakıldığında I. Ahmed Dönemi'nde Osmanlı-Avusturya Savaşları bir sonuca bağlanmış, Balkanlar'daki bağlı beyliklerde otorite yeniden tesis edilmiş, Celâlî hareketleri gerek siyasî manevralar gerekse kan dökülmek suretiyle bastırılmış ve yönetimde belli bir istikrar sağlanmıştı. Gerçekten de iktidarı büyük ölçüde Valide Safiye Sultan'ın ellerine bırakan babası III. Mehmed Dönemi'nde, sekiz yıl içerisinde on bir veziriâzam değişikliğine karşın I. Ahmed Dönemi bu konuda daha istikrarlı bir görünüm çizer; ayrıca kanunlaştırmaya ve ülke kaynakları ve harcamalarının yeni durumunu tespiti yönelik faaliyetler de dikkati çeker.⁴⁴

Yönetim Krizinin Bir Göstergesi Olarak Veziriâzam Değişiklikleri (III. Mehmed'den Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadaretine Kadar)

Karizmatik padişah tipinin ortadan kalkmaya başlaması, yönetimin dizginlerinin merkezdeki belirli odakların eline geçmesi Osmanlı yönetim tarzı açısından yeni bir dönemi başlatmıştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu gibi, çok geniş sınırlara ve çok kültürlü bir toplumsal yapıya sahip bir siyasî teşekkülün bu dönüşüm sürecini sancılı geçirmesi olağan karşılanmalıdır. Bu bakımdan ülke yönetiminin istikrarı açısından padişahın merkezî rolünü vurgulayan bakış açısı kısmen bir haklılık taşımaktadır. Daha sonra değineceğimiz IV. Murad gibi bir hükümdarın zecrî tedbirlerle de olsa ülke düzenini sağlayabilmesi bunun bir kanıtı sayılabilir. Bununla birlikte merkez ve taşradaki güç odaklarının mücadelesi Köprülüler Devri'ne kadar sürmüş ve II. Viyana Kuşatması sonrasında da yeniden birtakım problemlere yol açmıştır. Kısacası, bu geçiş döneminde büyük iktidar kavgaları yaşanmış ve öte yandan da taht verasetinde ekberiyet usûlü yerleşmiştir. Osmanlı yönetim sisteminde padişahın mutlak vekili olan veziriâzamların tayin ve azilleri ile ilgili kısa bir değerlendirme, bu dönemdeki yönetim istikrarı (veya istikrarsızlığı) konusunda bir fikir verebilir.

Sokullu Mehmed Paşa'nın 14 yılı aşkın sadrazamlığından sonra, I. Ahmed Devri'ne kadar çok sık değişiklikler göze çarparsa da III. Mehmed Dönemi, babası III. Murad Dönemi'ne göre çok daha aşırı bir özellik gösterir. III. Murad 1579-1595 arasında 11 değişiklik (toplam 7 kişi) yapmışken III. Mehmed sekiz yılda (8'i azil olmak üzere) 13 kez veziriâzam değişikliğine imza atmıştır. I. Ahmed Devri'ndeki 6 değişikliğin ise 2'si idam, 2'si azil olarak gerçekleşirken 2 değişiklik de ölüm sebebiyle yapılmıştır. Mamafih, I. Ahmed Devri'ndeki bu istikrar daha sonraki kaos döneminde -IV. Murad'ın iktidar dizginlerini ele almasına kadar- bozulmuş ve 15 yılda toplam 18 değişiklik (2 isyan sırasında öldürülme ve 1 idam dahil) gerçekleşmiştir.

I. İbrahim'in Kemankeş Kara Mustafa Paşayı idam ettirmesinden (1644) Köprülü'nün sadarete getirilişine (1656) kadarki 8 yıllık dönemde, yedisi azil, üçü istifa, ikisi idam ve birisi de ölüm sebepleriyle toplam 13 değişiklik yapılmıştır. Yakından bakıldığında, en istikrarsız dönemler olarak Safiye Sultanın nüfuzunun yüksek olduğu III. Mehmed devri ile

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

aklî dengesi bozuk I. Mustafa ve I. İbrahim gibi padişahların saltanat dönemleri ve IV. Murad ve IV. Mehmed gibi çocuk denecek yaşta tahta geçen padişahların ilk dönemleri dikkati çeker.⁴⁵

II. Osman: Selâtin-i Selefin İzinde Tecrübesiz Bir Sultan (1618-1622)

Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti XVII. yüzyıla yönetim yapısı ve taht veraseti sisteminde önemli değişikliklerle girmişti. I. Mustafa (Fetret Devri'nin arızî özelliğini hesaba katmazsak), Osmanlı tarihinde kardeşinin ölümünü müteakip tahta geçen ilk sultan oldu (1617). Ölüm korkusuyla geçirdiği yıllar aklî dengesini bozmuş ve etrafa para saçmak ve devlet adamlarına karşı âdâba aykırı davranışlarda bulunmak vb. sebeplerle üç ay kadar sonra tahttan indirilerek yerine I. Ahmed'in oğlu Şehzade Osman (II. Osman, 1618-1622) geçirilmiştir.⁴⁶

Amcası Mustafa'nın tahta çıkarılmasına ve gereksiz yere cülûs bahşişi dağıtılmasına sebep olduğu için Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa'yı azledip yerine Öküz Mehmed Paşa'yı getiren II. Osman, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin yetkilerini de elinden aldı. Bunlara ek olarak, daha sonra sadaret makamına getirdiği Güzelce Ali Paşa'nın zenginleri haraca bağlaması ve padişahın paraya zaafını kullanması başkentte genç hükümdara karşı tepkilerin ilk tohumlarını attı.

Kuzey Siyâseti: Yeni Bir Fetih Alanı mı, Balkanlar ve Orta Avrupa'daki Egemenliğin Pekiştirilmesi mi?

II. Osman Devri'nin dış politika açısından en önemli gelişmelerinden birisi Lehistan seferidir. III. Murad Dönemi'nde samur vergisine bağlanan Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında dostane ilişkilerin bozulmasındaki görünür sebepler Kırım hanının Lehistan'a akınları ve buna karşılık Lehistan'ın, denetimindeki Kazakların Osmanlı sahillerini vurmalarına göz yummasıdır. Yine, aralarındaki anlaşmaya rağmen Lehistan, Buğdan ve Eflâk'taki Osmanlı egemenliğine karşı birtakım girişimlerde bulunmaktan geri kalmadı ve 1616'da Buğdan voyvodası seçiminde Osmanlı adayına karşı Polonyalılar aday çıkarmaya kalkıştılar. Osmanlı adayı tanındı ama zaman içinde Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alan voyvoda Polonya ile ilişkiye girince çatışmalar çıktı. Serdar İskender Paşa'nın Lehistan ordusunu mağlup etmesinden sonra veziriâzâmın teşvikiyle II. Osman bizzat sefere çıktı. Ne var ki, II. Osman'ın Hotin Seferi kesin başarıya ulaşamadı ama Buğdan'da hakimiyet yeniden kuruldu.⁴⁷ Osmanlı-Leh Barış Antlaşması'na göre Hotin kalesi Buğdan voyvodalığına verilecek ve Kanunî Devri'ndeki sınır esas alınacak; Kazaklar Osmanlı topraklarına, Kırımlılar da Polonya arazisine akın etmeyecek ve Lehistan Kırım hanına ödediği yıllık (40 bin altın florin) haracı ödemeye devam edecektir. Gerek 1595 Eğri Seferi'nin gerek 1621 Hotin Seferi'nin ve gerekse daha sonra Köprülüler Dönemi'nde 1672'de Kamanıçe'nin alınmasıyla sonuçlanan seferin hedeflerinden birisi de Eflâk ve Buğdan'ı merkeze daha sıkı bir şekilde bağlamak için bunların Avusturya ve Polonya ile ilişkilerini kesmektir. Dolayısıyla, Osmanlılar açısından kuzey yönündeki hareketler ilk planda mevcut toprakların emniyetini sağlamaya yönelik eylemler olarak yorumlanabilir.⁴⁸ Ancak, daha sonra değineceğimiz IV. Mehmed Devri fetihleri düşünüldüğünde bu cephenin fetihler açısından yeni bir tercih olarak tasarlanmış olması da akla gelmektedir.⁴⁹ Bununla beraber, 17. yüzyılın iç karışıklıkları yüzünden böyle bir siyasetin hedeflerini açık bir biçimde ortaya koymak mümkün değildir.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Kuzey siyasetinde yeni bir güç olarak göze çarpan ve yüzyıl boyunca Karadeniz'i tehdit eden Ukrayna Kazakları, Kırım Hanları ile uğraşmaktaydı. Dinyeper-Dinyester yöresi Kazakları Lehistan'ın, Don Kazakları ise Rusya'nın öncü gücü konumundaydı ve Osmanlıların bu yöndeki akın gücü olan Kırımlı atlılara karşı söz konusu devletler tarafından kullanılıyordu. Kazaklar 1614'te Sinop, 1624'te İstanbul'da Yeniköy kıyılarını bastılar ve donanma Karadeniz'de bunlara karşı 1625'te bir sefer düzenlemek zorunda kaldı.⁵⁰ Özellikle I. Ahmed Devri'nde başlayan ve IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında devam eden Kırım Hanlığı'nda hanların tayin ve azilleri, iç mücadeleler, Osmanlı merkezine muhalefet eden mazul hanların Lehliler ve Kazaklarla işbirliği yapması da Osmanlıları uğraştırmıştır. Bu mücadelede Canıbek (Canbey) Giray'a karşı mücadele eden ve iki kez hanlığa tâyin edilen Mehmed Giray ile kardeşi Şahin Giray müttefikleriyle birlikte mağlup edilmiş ve Mehmed Giray öldürülmüştür (1628).⁵¹

Hotin Seferi'nde II. Osman'ın tutumu (sefere bizzat çıkmadaki ısrarı, sipahilerin ulûfelerini vermemesi, bizzat yoklama yapması vb.) kendisine karşı muhalefeti güçlendiren bir faktör olmuştur. Öte yandan şeyhülislâmın yetkilerini kısması ve ulemânın arpalıklarını kesmesi ulemâyı da muhalefet cephesine itmişti. II. Osman'ın, Kızlarağası Süleyman Ağa ve Hoca Ömer Efendi gibi yakınlarının da etkisiyle, Hotin Seferi'nde gayretsizliğini gözlemlediği kapıkulu askerleri aleyhinde bazı girişimlerde bulunmayı, Anadolu, Suriye ve Mısır Türklerinden oluşturulacak bir ordu kurmayı planladığı söylentileri yayılmaya başladı. Hükümdarın hac niyetiyle Hicaz'a gitme düşüncesinin, aslında bu tasavvuru gizlemeye matuf olduğu ileri sürüldü. 18 Mayıs 1622 günü yeniçeriler ve sipahiler padişahın hacca gitmesini engellemek ve onu teşvik edenlerin sürülmesini sağlamak üzere isyan ettiler. Durumun vahametini kavrayamayan genç padişahın başlangıçta hacca gitmekten vazgeçmekle birlikte diğer talepleri reddetmesi tahtına ve nihayet canına mal olmuş ve II. Osman Osmanlı tarihine öldürülen ilk padişah olarak geçmiştir.⁵²

II. Osman'ın yukarıda bahsedilen yeni bir ordu kurmak tasavvurunun ötesinde çok kapsamlı ve "millî" bir ıslahat programını yürürlüğe koymayı düşündüğü iddiası ise 19. yüzyılda Mizancı Murad ve 20. yüzyılda da İ. Hami Danişmend tarafından ortaya atılmıştır.⁵³

Şeyhülislâmın kızıyla evlenerek Kanunî'den beri süren bir geleneği bozan II. Osman'ın yeni bir ordu oluşturma planı konusunda dönemin kaynakları söz birliği halinde olmakla birlikte, eski kanunları kaldırıp yeni kanunlar tedvin etmek, kıyafet değişikliği, başkenti Anadolu'ya nakletmek ve ilmiye sınıfına devlet işlerinden el çektirmek gibi "millî ve lâik" bir devlet kurmaya yönelik tasarılarının bulunduğu iddiası aynı kaynaklardan çıkarılmış, sağlam mesnedi olmayan bir iddiadır.⁵⁴

II. Osman'ın Şehadetinden IV. Murad'ın İktidarına

II. Osman'a karşı çıkarılan isyan sırasında saraydan alınarak önce Eski Saray'a, oradan da yeniçeri odalarının ortasındaki Orta Cami'ye götürülen I. Mustafa, II. Osman'ın hal' edilmesiyle ikinci kez tahta oturdu (1622). II. Osman'ın öldürülmesinin yol açtığı kaos ortamında sorumlulukları olmadığını iddia eden sipahilerle yeniçerilerin baskısıyla Veziriâzam Davud Paşa önce azledildi; ortam yatışmayınca da olayda aktif olarak rol aldığı bilinen kişilerle birlikte öldürüldü. I. Mustafa'nın 16 aya yakın süren bu ikinci saltanatı döneminde kapıkullarının etkisiyle toplam 6 kez sadrazam değişikliği yapılmış (Mere Hüseyin Paşa 2 kez bu makama getirilmiştir) ve ağır bir otorite buhranı yaşanmıştır. Veziriâzam Mere Hüseyin Paşa'nın ocak zorbalarını arkasına alarak giriştiği hareketler

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

teпки çekmeye başladı. Özellikle sadattan (peygamber torunu) bir kadıya dayak attırması üzerine Fatih Camii'nde toplanan ulemâdan on dokuz kişinin acemi ocağı mensuplarından müteşekkil bir güç tarafından öldürülmesi⁵⁵ ve akabinde iktidarını daha sağlamlaştırmak için Mere Hüseyin Paşa'nın kapıkulu ileri gelenlerine karşı tasarladığı komplo girişimi ve neticesinde azledilmesi bu dönemin niteliğini yeterince ortaya koymaktadır.

II. (Genç) Osman'ın, devleti ataları dönemindeki ihtişamına kavuşturmak için giriştiği mücadele sonrasında merkezin fiilî hakimi durumundaki kapıkulları bu güçlerinin bilincinde olarak devlet idaresine istedikleri şekilde yön vermeye kalkışınca özellikle taşrada askerî gücü sekbanlara dayanan büyük bir tepki oluştu ve Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa öldürülen padişahın kanını dava ederek Orta ve Doğu Anadolu'daki kapıkullarını katliama tabi tuttu. II. Osman'ın kanını dava ederek hem yeniçerilere hem de merkezî hükümete kafa tutan Abaza Mehmed Paşa, Erzurum'un yanında civar sancaklarda da egemenliğini kurmaya ve vergi toplamaya başladı. Ankara kuşatmasında iç kaleyi alamayınca kışlamak üzere Niğde'ye çekildi. Abaza Mehmed Paşa'nın isyanında, kendisini sâhib-i huruc ve müeyyed min indallah olduğuna inandıran Sarıbabazade Abdürrahim'in (Kayserili Şeyh, Abaza Şeyhi) teşvik edici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁵⁶ Abaza'nın isyanına Trablusşam Valisi Seyfoğlu Yusuf Paşa ile Maraş Beylerbeyi Kalavun Yusuf Paşa'nın da katıldığını görüyoruz. Safevîlerin Bağdat'ı ele geçirmeleri üzerine bir müddet daha rahat hareket etme imkânı bulan Abaza'nın bu ilk isyanı IV. Murad Devri başlarında Veziriâzam Çerkes Mehmed Paşa'nın hareketi ile darbe almış ve neticede affedilen Abaza Mehmed Paşa Erzurum Valiliği'nde bırakılmıştır (1624). II. Osman'ın kanını dava ederek çıkarılan bu isyan, taşrada XVI. yüzyıl ortalarından beri yerleşerek güç kazanan ve merkezde ise bahsedilen kaos ortamında iktidarı büyük ölçüde elinde bulunduran kapıkulları ile sekbanlara dayanan bazı taşra valilerini karşı karşıya getirmiş; ancak merkezî otoritenin belli bir ölçüde tesisiyle hükümetin "bastırma -isyancıları birbirine düşürme- asi liderlere makam verme" yöntemleriyle bertaraf edilmiştir. Bu süreçte kapıkullarının tam anlamıyla duruma egemen olamamasında, aralarında birliğin olmayışı ve özellikle yeniçerilerle, her birisi kendi ağasına bağlı altı bölük halkı arasındaki çıkar çatışmaları da etkendi.

Devlet yeniçerilerle sipahileri birbirlerine karşı kullanabiliyordu. Bu süreçte isteklerini salt zorbalıkla elde edemeyeceklerini anlayan kapıkulları, İstanbul halkının ve özellikle de ulemanın desteğini almaya özen gösterdiler. Öte yandan başa geçen padişahların genelde küçük yaşta ya da aklî bakımdan dengesiz kişiler olmasından yararlanarak saray ve harem halkı ile ittifaklar kurdular.

Kanun-i Kadim'in Peşinde: IV. Murad

Devletin ve ülkenin içine düştüğü bu kaotik ortamlara rağmen yetenekli ve muktedir bir padişah (IV. Murad) veya otoriter ve basiretli veziriâzamlar (Köprülüler) işbaşına geldiğinde ülke yönetiminde düzen kısa denilebilecek bir zamanda sağlanabiliyordu ki bu da Osmanlı düzeninin kökten bir çöküşe duçar olmadığına, sistemin her şeye rağmen sağlam esaslara dayandığının bir göstergesi sayılabilir.

Amcası I. Mustafa'nın 1623'te ikinci kez tahttan indirilmesinden sonra başa geçtiğinde henüz 11 yaşında olan IV. Murad (1623-1640) saltanatının ilk dönemini annesi Valide Kösem Sultan'ın gölgesinde, merkezde kapıkulu zorbaları taşrada ise onlara karşı harekete geçen sekbanların ayaklanmaları arasında geçirdi.⁵⁷

IV. Murad başa geçtiğinde devlet, Abaza İsyanı'nın yanı sıra Bağdat'ın İran'ın eline

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

geçmesiyle başlayan mücadelenin içindeydi. Şah Abbas'ın Bağdat'ı ve Kuzey Irak'ı ele geçirmesi üzerine uzun süren bir savaş dönemi başladı. O sırada Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları ile meşgul olması (1618-1648) Osmanlılar açısından olumlu bir faktördü ama II. Osman'ın trajik ölümünden sonra yaşanan otorite buhranı dönemi Osmanlıların bu konjonktürden gereği gibi yararlanmasını engelliyordu.

Bağdat'ın kaybına yol açan olayların başlangıcında Vali Yusuf Paşa ile yerli kulu denilen askerî teşkilatın başındaki Bekir Subaşı arasındaki rekabet, olayları ateşlemiştir. Bekir Subaşı'nın valiyi öldürüp idareyi fiilen ele alması üzerine hükümet üzerine önce eski Diyarbekir Valisi Süleyman Paşa'yı sonra da Diyarbekir Valisi Hafız Ahmed Paşa'yı gönderdi. Bunun üzerine Şah Abbas ile ilişkiye geçen Bekir Subaşı'ya, talep ettiği Bağdat valiliği verildi. Ne var ki daha sonra Şah Abbas, Bekir Subaşı'nın oğluyla birlikte hareket ederek kenti ele geçirecek ve Bekir Subaşı öldürülecekti. Musul ve Kerkük'ü de ele geçiren Safevîlerden Musul geri alınmışsa da Irak neredeyse tamamen onların denetimine girmişti. Abaza Mehmed Paşa isyanının birinci safhasını atlattıktan sonra Sadrazam Hafız Ahmed Paşa komutasında Bağdat'ı geri almak için yapılan girişim, kapıkulu askerinin isyankâr tutumlarının da etkisiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (1625).

Osmanlı Devleti'nin İranlıların kuşattığı Ahıska üzerine düzenlediği sefer için kendisinden yardım istenen ve Serdar Dişlenk Hüseyin Paşa'yla hareket etmesi emredilen Abaza Mehmed Paşa, bunun kendisini bertaraf etmek için hazırlanan bir komplo olduğuna inandığından Dişlenk Hüseyin Paşa'nın komutasındaki orduyu bir baskınla bozguna uğrattı. Bunun üzerine veziriâzamlığa getirilen Hüsrev Paşa süratle Erzurum üzerine yürüdü ve can kaygısına düşen Abaza teslim oldu (1628). İstanbul'a getirilen Abaza, IV. Murad tarafından affedilerek Bosna valiliğine getirilmiştir.⁵⁸

Bundan sonra tekrar Bağdat'ı geri almak üzere hazırlıklara girişen Veziriâzam Hüsrev Paşa'nın Bağdat kuşatması da başarısızlıkla sonuçlanmış (1629) ve Paşa önce Musul'a, sonra Mardin'e ve bilahare Diyarbekir'e çekilmiştir. Bu cephedeki başarısızlıklar üzerine Hüsrev Paşa azledilerek Hafız Ahmed Paşa yeniden sadaret makamına getirilmiştir (1631).

Hüsrev Paşa'nın azli, kendisini destekleyen yeniçerilerin büyük tepkisine yol açtı. Öte yandan Paşa'nın Diyarbekir'den ayrılarak Tokat'a geçmesi üzerine önce buradaki sipahi zorbaları, sonra da Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki âsi liderler harekete geçtiler. Hüsrev Paşa'nın yeniden sadarete getirilmesini isteyen yeniçeri ve sipahi zorbaları İstanbul'a davet edildi ve bunlar da büyük bir kalabalıkla şehre geldiler. Hüsrev Paşa taraftarlarından Topal Receb Paşa'nın da tahrikleriyle Hüsrev Paşa'nın azlinden sorumlu tuttıkları Hafız Ahmed Paşa dahil on yedi devlet adamının kendilerine verilmesini talep eden isyancılar, genç padişahın direnmesine rağmen emellerine ulaşmışlar ve Padişah'ın çok sevdiği Hafız Ahmed Paşa'nın öldürülmesi üzerine Receb Paşa sadrazamlığa getirilmiştir.⁵⁹

IV. Murad'ın bu isyandan sorumlu gördüğü Hüsrev Paşa'nın üzerine Murtaza Paşa'yı gönderip öldürtmesi yeniçeri ve sipahi zorbalalarının bir kez daha sarayı basmalarına yol açtı. Uzun süren bu isyan sonunda istedikleri devlet adamlarını teslim alıp katleden zorbalardan IV. Murad'ın kardeşlerini öldürttüğü iddiasını gündeme getirmesi, şehzadelerin kendilerine gösterilmesi talebini ve nihayet şehzadeler için Sadrazam (Topal Receb Paşa) ve Şeyhülislâm'ın (Ahîzade) kefaletini kabul ettirmesi IV. Murad'ın bu badirenin atlatılmasından sonra izlediği sert ve kanlı yöntemlerle otoritesini tesis etme girişiminin tohumlarını atmıştır.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

İktidarın Dizginleri IV. Murad'da

İlk fırsatta zorbaları teşvik ettiğinden emin olduğu Topal Receb Paşa'yı idam ettirerek Tabaniyassı Mehmed Paşa'yı veziriâzamlığa getiren sultan artık annesi Kösem Sultanın vesayetinden de kurtulmuş ve kapıkulu ocakları üzerinde otoritesini tesis etmişti. Önce yeniçeri sonra da sipahi ileri gelenlerine itaat yemini ettiren ve içlerindeki zorbaları teslim edecekleri yönünde söz alan padişah merkezde ve taşrada bir temizlik hareketine girişti. Bu çerçevede, Balıkesir havalisinde, Hüsrev Paşa'ya muhalefet ederek etrafına çok sayıda sekban ve sarıca toplayan ve isyankâr tutumunu daha sonra da sürdürerek tayin edildiği Şam valiliğine gitmeyi reddeden (eski Anadolu beylerbeyi) İlyas Paşa ile Cebel-i Lübnan'da bağımsızlık temayülleri gösteren ve Avrupalı devletlerle ilişkiler kuran Şam Valisi Dürzi Emiri Maanoğlu Fahreddin Küçük Ahmed Paşa tarafından mağlup edilmiş ve İstanbul'a getirildikten sonra da katledilmişlerdir.⁶⁰

IV. Murad, ülke yönetimini yeniden düzene sokabilmek için başta Koçi Bey olmak üzere güvendiği kişilerden yapılacak ıslahata dair raporlar istedi. Bu raporlar daha ziyade kanun-i kadimin ihyasını teklif ediyor ve bunun için de kul taifesinin zabt u rabt altına alınmasını, rüşvetin kökünün kazınmasını, mansıpların ehil kişilere verilmesini ve halka adil davranılmasını tavsiye etmekteydi. Esasen bu tür eserler daha XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren aynı noktalara dikkati çekiyordu.

Koçi Bey'den önce ise, yazarını tespit edemediğimiz Kitâb-ı Müstetâb adlı eserde kanun-i kadime riayet ve rüşvetin kökünün kazanması temelinde ıslahat yapılması savunulmaktaydı.⁶¹

Koçi Bey ve benzerlerinin merkezî ordunun mevcudunun azaltılması ve tımar sisteminin ihyası gibi teklifleri yeni gelişmeler ışığında pratik bir anlam taşııyordu ama padişah otoritesinin sağlanması, gelir-giderin dengelenmesi vb. hususlar sultan tarafından başlanacak ıslahata ışık tutacaktı.⁶² Kul tâifesini disiplin altına alan sultan, Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa marifetiyle, tımar sisteminin ıslahı için de bir girişim başlatmış ve bu çerçevede 1632-33 yıllarında tımarların ve dirlik sahiplerinin durumu gözden geçirilerek bunlar yeni baştan kayıt altına alınmıştır. Öte yandan Celâlî İsyanları yüzünden yerleşim birimlerindeki gerçek vergi mükellefi sayısını bilmek imkânsız hâle geldiğinden Osmanlı Devleti 1620'lerden itibaren avârız hâne sayımlarına önem vermeye başlamıştı. Bu çerçevede 1044 (1634-35) yılında, Celâlî kargaşası sırasında özellikle Kayseri köylerinden İstanbul'a kaçıp yerleşenlerin tespiti ve geri gönderilmeleri için de İstanbul'da birkaç gün süren bir teftiş ve tahrir yapılmıştır.⁶³

Bu noktada, IV. Murad'ın ıslahatının nasihat yazarlarının tavsiyeleri paralelinde gelenekçi bir istikamet taşımaktan ziyade pragmatik bir niteliği haiz olduğu ve taşradaki kargaşayı düzelterek tımarlı sipahi ordusunu güçlendirmeyi amaçladığını vurgulamak gerekir.⁶⁴ IV. Murad ülkede nizam ve asayiş şiddet ve idamlarla sağlamaya çalışırken bundan ulema dahil toplumun bütün kesimleri nasibini almış ve o arada fitne ve bozgunculuk kaynağı olarak görülen kahvehaneler kapatılarak tütün içilmesi de yasaklanmıştır.⁶⁵

İran Cephesi: Revan ve Bağdat Seferleri

IV. Murad'ın içeride iktidar dizginlerini ele almasından sonra Osmanlılar, 1623'ten sonra kaybettikleri toprakları geri almak amacıyla İran üzerine yürümeye karar verdiler. Bu sırada

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Lehistan'la yaşanan gerginlik yüzünden IV. Murad bu yöne sefer yapmayı planladığından İran üzerine önce Veziriâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı gönderdi (1633). Özellikle Kazak akınları ve sınır tecavüzleri yüzünden gelişen olaylar sırasında Abaza Mehmed Paşa Lehistan'a karşı başarılı saldırılarda bulunmuş, daha sonra sultanın bizzat sefere çıkma kararı üzerine Polonyalılar, Rusların da Osmanlılara yanaşması üzerine, Osmanlıların şartlarını kabul etmişlerdir.

Böylece rahatlayan IV. Murad, İran seferine çıktı. Sefer sırasında yönetici ve asker kesiminden (kadılar dahil) uygunsuz hareket ettiğini düşündüğü kişileri idam ettiren IV. Murad askerî açıdan önemli bir mevkiye bulunan Revan (Erivan) kalesini fethetmiş (1635) ve Safevî ordusu karşısına çıkmadığı için savaşı Tebriz'e girmiştir. Revan Seferi'nde Revan alındı, ama Azerbaycan'a hakim olunamadı,⁶⁶ zira Osmanlı ordusu çekildikten sonra Şah I. Safî kışın harekete geçmiş ve Revan'ı geri almıştır. İranlılar öteden beri izledikleri, Osmanlı sultanlarının komutasındaki orduların karşısına doğrudan doğruya çıkmayıp İran içlerine çekilmek ve Sultan çekildikten sonra kalan muhafaza kuvvetlerine saldırıp kaybettikleri geri almak siyasetini bu kere de tekrarlamışlardır.

Bu gelişmeler üzerine Tabanıyassı Mehmed Paşa azledilmiş ve yerine veziriâzam ve Şark serdarı tayin edilen Bayram Paşa yeni sefer için hazırlıklara başlamıştır. Bu arada Erdel krallık tacı üzerinde ortaya çıkan mücadele bir müddet için dikkatlerin bu yöne çevrilmesine yol açmış, bu mesele çözümlendikten sonra (1638) IV. Murad Bağdat seferine çıkmıştır. 1638 yılı Ekim ayındaki bu kuşatma sırasında Veziriâzam Tayyar Mehmed Paşa şehit düşmüş ve yerine Kara Mustafa Paşa getirilmiştir. Kuşatmanın şiddetine dayanamayan Safevî komutanı kaleyi teslim etmek zorunda kalmış ve Bağdat yeniden Osmanlı yönetimine girmiştir.⁶⁷

IV. Murad'ın İstanbul'a dönmesinden sonra Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa sefere devam etmiş ve sonuçta Safevîler barış yapmaya mecbur kalmışlardır. Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla (1639) iki ülke arasındaki nihaî sınır çizildi. Sınırın çizilmesinde daha çok son savaşlar sonunda ortaya çıkan durum esas alınmıştır. Bundan sonra her iki ülke de uzun süreli savaşlara girmekten kaçındılar ama Osmanlılar batı ve Kuzey'de meşgul oldukları dönemlerde, Doğu'da potansiyel bir tehdidin sürekli varlığını hiçbir zaman göz ardı etmediler.

Sekiz yıl içinde ülkenin düzenini yeni baştan sağlayan IV. Murad 1640'ta genç yaşta, damla hastalığından öldü ve Revan'ın fethinde iki (Bayezid ve Süleyman), Bağdat'ın fethinde de bir kardeşinin (Kasım) ölüm fermanlarını İstanbul'a gönderip onları katlettirdiğinden yerine hayatta kalan tek erkek kardeşi olan İbrahim geçti.

IV. Murad'ın saltanat dönemi, yönetim istikrarının ve ülke düzeninin sağlanması kaydıyla Osmanlıların askerî alanda hâlâ çok üstün bir güç olduklarını, objektif kaygılardan çok birtakım çıkarılara uygun reçeteler geliştiren "geleneği" ıslahat savunucularının "kanun-ı kadim"e dönüş teklifleri karşısında Osmanlı kurumlarının yeni şartlara uyum sağlayabilecek esnekliğe sahip olduklarını gösteren ilgi çekici bir dönemdir.

İstikrardan Kaosa ve Girit'te Yeni Fetih Girişimleri Sultan İbrahim Dönemi

İbrahim'in ilk yılları, yeni sultanın yetersizliğine ve aklî bakımdan dengesizliklerine rağmen,

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Veziriâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın dirayetli idaresi sayesinde nispeten istikrarlı geçti.⁶⁸ Kendisi de bir layiha yazarı olan Paşa, ülke düzenini sağlamak için önemli adımlar attı. Bu çerçevede, sikke tashihi yapmış, ocak mevcudunu azaltmış ve vergi düzeni ve malî sistemde çok önemli hale gelen ve özellikle Celâli karışıklıkları ve kapıkullarının taşradaki egemenlikleri döneminde toprak tasarrufunda meydana gelen değişiklikler yüzünden reâyânın üzerindeki yükü artan avâriz vergisinin tarhına esas olmak üzere geniş çaplı bir sayım hareketine girişmişti.⁶⁹ Ancak zamanla, silahdarı iken vezir yaptığı Yusuf Paşa ile Padişah'ın asabî buhranları sırasında kendisini okuyarak şifa verdiği inandığı Hüseyin Efendi (Cinci Hoca) gibi kendisine yakın kişilerin kışkırtmasıyla tutumunu değiştiren ve Padişah olarak otoritesini hissettirmeye karar veren İbrahim, söz konusu yakınları aleyhine bir komplo düzenlediğini duyduğu Mustafa Paşa'yı idam ettirdi. Dönemin kaynaklarında, İbrahim'in Mustafa Paşa'nın yerine sadrazam yaptığı Şam Valisi Civan Kapucubaşı Mehmed Paşa'nın hükümdarı rüşvete alıştırdığından şikâyet edilir.⁷⁰

Osmanlı-Venedik ilişkilerinde IV. Murad Devri'nde bozulmalar başlamış ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadareti döneminde, bir korsan yatağı haline gelen Girit'e karşı sefer hazırlıkları başlamıştı. Venediklilerin barış girişimleri sonuç vermiş ve savaşın önüne geçilmişti. Mamafih, mazul Kızlarağası Sünbül Ağa ile Mekke kadılığına yeni atanan Bursalı Mehmed Efendi'nin de içinde bulunduğu kalyon Girit yakınlarında Malta korsanları tarafından ele geçirilip ganimetin bir kısmı Girit valisine verilince Yusuf Paşa ve Cinci Hoca'nın da teşvikiyle Sultan İbrahim, Malta seferi görüntüsü altında, Girit'i almaya karar verdi (1645).⁷¹ Osmanlılar Hanya'yı aldılar ama, adanın en önemli kenti Kandiye dahil Girit'in geri kalan kısmının Venedik'ten alınması ancak 1669'da tamamlanabildi. Hanya'nın zaptından sonra Yusuf Paşa İstanbul'a döndü ve adanın tamamını fethetmek üzere Budin Valisi Deli Hüseyin Paşa serdar tayin edildi. Savaş, Osmanlı donanmasının geriliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Osmanlıların kara hareketine karşı savaşı denizlere çeken Venedik, Girit'e asker ve mühimmat sevk edilmesini önlemek için bir dönem Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alarak İstanbul'a zor anlar dahi yaşattı.

Bu dönemde Sultan İbrahim, Girit'ten yeteri kadar ganimetle dönmediğine içerlediği Yusuf Paşa (1645) ile gerçekte kendisini hal' için bir tertip içinde bulunduğundan şüphelendiği ama zahiren emrettiği araba yasağı konusunda gevşek davrandığı gerekçesiyle Veziriâzam Salih Paşa'yı (1647) öldürtmüştür. Hezarpare Ahmed Paşa'nın sadareti döneminde ise devlet mansıplarının açıktan açığa rüşvetle satılması ve valilerden padişah için bayram harçlığı istenmesi rahatsızlıklara yol açmaktaydı. Sivas Valisi Varvar Ali Paşa'dan ise otuz bin kuruşun yanı sıra İbşir Paşa'nın güzel zevcesini de göndermesi istenince Varvar Ali Paşa isyan etti. Bu isyan, Sivas'a vali tayin edilen -ve Ali Paşa ile dostluğundan ötürü önce gönülsüz davranmakla birlikte gelen emirler üzerine harekete geçmek zorunda kalan- İbşir Paşa tarafından bastırılmış ve Varvar Ali Paşa idam edilmiştir.⁷² Öte taraftan Hezarpare Ahmed Paşa, padişah için teklif edilen samur vs. hediyeleri vermeyi reddeden ocak ağalarına karşı bir tertibe girince bunu haber alan ağalar harekete geçti ve Sofu Mehmed Paşa veziriâzamlığa getirildi. Bu sırada Sultan İbrahim'in bu gelişmelerden rahatsız olması ve Sofu Mehmed Paşa'ya karşı tehditkâr ifadeler kullanması üzerine veziriâzamin katlinin yanında padişahın da hal'i gündeme geldi ve ulemâ ile ocak ağalarının ittifakıyla bu kararlar uygulamaya konuldu.

Sonuç olarak, gerek Venedik'e karşı başarısızlık gerekse aklî dengesizliği yüzünden hazineyi akıl almaz işlerle boşaltması sebebiyle Sultan İbrahim 1648'de Valide Kösem Sultan, kapıkulu ve devlet ileri gelenleri ve ulemanın ittifakıyla tahttan indirildi (daha sonra da öldürüldü) ve yerine henüz 7 yaşını doldurmamış oğlu Mehmed tahta çıkarıldı.⁷³

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

IV. Mehmed'in İlk Yılları: Ağalar ve Haremin İktidarı

Küçük yaştaki padişahın tahta geçmesinde aktif rol oynayan eski Yeniçeri Kethüdası Kara Murad Ağa (daha sonra Paşa) ile diğer ağalar devlet yönetimine, Büyük Valide Kösem Sultan da saraya egemendi. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa malî alanda birtakım tedbirler almış, sipahilerin kendisine karşı başlattığı isyanı (Sultanahmet vak'ası) yeniçerilerin desteğiyle atlatmıştı.⁷⁴ Bir yandan, başta Kara Murad olmak üzere güçlenen ağalara öte yandan da Kösem Sultan'a karşı gizli bir iktidar çekişmesine giren sadrazam, donanmanın Venediklilere yenilmesi üzerine azil ve idam edilmiş, sadrazamlığa ise Kara Murad Ağa (Paşa) getirilmiştir. O sırada sipahileri de etrafına toplayarak, Suriye'de Safed sancağını iltizama alması karşılığında maktul sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'ya daha önceden verdiği paranın geçersiz sayılması yüzünden çıkardığı isyanını büyüten eski bir sipahi zorbası ve mültezim olan Gürcü Abdünnebi, başka bir isyancı lider olan Katırcıoğlu'nu da yanına alarak Konya'dan Bolvadin ve Çay yoluyla İstanbul'a yönelmiştir. Padişaha isyan suçlamasıyla hakkında idam fermanı verilen Abdünnebi'nin isyanı aynı yıl içinde (1649) katledilmesi suretiyle bastırılmıştır.⁷⁵ Ağaların tagallübü döneminde malî durum iyice yozlaşmıştı. Ağalar, maaş olarak dağıtılacak paradan da kâr etmek amacıyla ayarı bozuk akçeleri sağlam akçelerle değiştirme yoluna gidince esnaf ayaklanıp Şeyhülislamı önlerine katarak saraya yürüdü (hurûc-ı ehl-i sûk) ve sonuçta sadrazam Melek Ahmed Paşa azledilerek Siyavuş Paşa veziriâzam tayin edildi (1651).⁷⁶

Bu durum önde gelen ağaları rahatsız etmişti. Merkezde kapıkulunun üstünlüğü artarken genç Valide Sultan Turhan, kapıkulu ocaklarının ağalarına yaslanan ve IV. Mehmed'i zehirleterek annesini rahatça kontrol edebileceği Şehzade Süleyman'ı tahta geçirmeyi planlayan Kösem Sultan'a karşı, durumdan kendisini haberdar eden Darüssaade Ağası Uzun Süleyman ile birlikte ve saray halkının desteğiyle bir darbe tertip etti. Neticede, Büyük Valide Kösem'in öldürülmesiyle saray halkı ile kapıkulu arasındaki rekabet kızıştı.⁷⁷ Ağaların hakimiyetine son vermek amacıyla IV. Mehmed ulemayı ve sipahileri saraya davet etti, sancak-ı şerif çıkarıldı. Bunun üzerine ocak mensupları ağalarını terk edip sancağı şerifin altında toplandılar ve ağaların iktidarı sona erdi.

Sadrazamların, devlet makamlarını rüşvetle satan ve ticarete el atan bu ağaları memnun etmeye çalışmaları malî bunalımların çözülmesini engelliyordu. Ancak bunların tasfiyesinden sonra, gerek bu olayda gerekse hâmi ve müttefikleri Kösem Sultan'ın katlindeki rolü sayesinde Darüssaade ağasının tahakküm kurma girişimleri başladı. Bu defa da sadrazamlar, onun gölgesinde icraat yapma durumundaydı ve sıklıkla sadaret değişikliği vuku buluyordu. Böyle bir ortamda, meselâ, bütçe işini hal yoluna koymak üzere önemli çalışmalar yapan Tarhuncu Ahmed Paşa, haksız isnatlarla idam edilmiş,⁷⁸ açıktan isyan etmemekle birlikte İstanbul'a karşı muhalif bir tavır takınmış olan İbşir Mustafa Paşa veziriâzamlığa getirilebilmiştir. İstanbul'a gelmeden önce ümeraya ve çeşitli görevlilere buyruklar göndererek ülkede düzeni sağlamaya girişen İbşir Paşa, İstanbul'da rakip gördüğü devlet adamlarını tasfiye ve mallarını müsadere etmiş, ancak muhaliflerini ve sipahi ve yeniçerileri yanına alan Kara Murad Paşa'nın hareketi üzerine altı ayı aşkın bir veziriâzamlıktan sonra idam edilmişti (1656).⁷⁹ Bundan sonra tekrar bir kargaşa dönemine ve birbirini izleyen sadrazam tayin ve azillerine tanık olunmuştur.

Hazine buhranı ve züyuf akçeden ulûfe ödenmesi ve esnafın bu paraları kabul etmemesi üzerine mağdur olan yeniçeri ve sipahiler bu durumdan kâr sağlayıp hazineyi müşkül duruma düşürdüğüne inandıkları otuz kişiyi istemişler, durumun ciddiyetini anlayan padişah bu istekleri yerine getirmiş ve katledilenler Sultanahmet'teki çınar ağacına

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

asıldığından bu olaya Çınar Vak'ası (veya Vak'a-i Vakvakiye) denilmiştir.⁸⁰ Bu isyanla saray ağalarının nüfuzu kırılmış ama bu defa da 'meydan ağaları' diye anılan Kapıkulu sipahilerinin ağalarının tagallübü başlamıştır. Yeni sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa henüz İstanbul'a gelmeden harekete geçen sipahi zorbaları, sultanın bizzat sefere çıkmasını talep etmişler, bunun üzerine sefer hazırlığına başlanması görüntüsü altında devlet ileri gelenleri ve ağalar toplanmış ve bu fırsattan istifade edilerek dört meydan ağası hemen katledilerek, ocak ağaları ve saray ağalarının ardından bunların tahakkümüne de son verilmiştir.⁸¹

Köprülüler Devri: Nizâm-ı Âlemin İhyâsı

Bu olayların akabinde İstanbul'a gelerek görevine başlayan Boynueğri (Boynu yaralı) Mehmed Paşa'nın icraatından padişah da annesi de memnun değildi. Esasen, Boynueğri Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesinde, kendisini yönlendirebileceğini düşünen Şeyhülislâm Mesud Efendi önyak olmuş ama sadrazam umduğu gibi davranmayınca IV. Mehmed'in yerine Şehzade Süleyman'ı geçirmek üzere bir tertibin içine girdiği gerekçesiyle Şeyhülislam önce sürgün sonra da idam edilmiştir. Neticede Valide Sultan'ın Kethüdası Mimar Kasım Ağa'nın tavsiyesiyle, o zamana kadar kayda değer bir başarı ile temayüz etmemiş olan Köprülü Mehmed Paşa⁸² veziriâzam oldu. Köprülü sadaret teklifini kabul ederken padişaha arz ettiği işlerin geri çevrilmemesi, tayin ve azillerde işine karışılmaması, ileri gelen devlet adamlarından birisi hükümdara danışman yapılarak kendi bağımsızlığına halel getirilmemesi ve hakkındaki söylenenlere göre hareket edilmemesi şartlarını ileri sürmüş ve bu şartlar kabul edilmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa öncelikle durumunu güçlendirmek üzere düşmanlarını ve muhtemel rakiplerini temizleme siyaseti güttü. Yerine getirilmek istenen Kaptan-ı Derya Seydi Ahmed Paşa'yı Bosna valiliğine atayıp İstanbul'dan çıkardı; maaşlarını bahane edip isyan hazırlıklarına girişen sipahilere karşı yeniçeri ocağını tarafına çekti ve hükümdarın bir hatt-ı hümayunuyla, kendi ağalarının evlerini taşıyarak isyan eden sipahi zorbalalarının temizlenmesine girişildi (Ocak 1657).⁸³

Veziriâzam Köprülü Mehmed Paşa, merkezde denetimi kurduktan sonra Girit işlerine eğildi ve Boğaz seferi sonunda Limni ve Bozcaada'yı geri alarak Çanakkale ablukasını kırmayı başardı (1657).⁸⁴ Bu arada, Girit'te daha Sultan İbrahim zamanından beri önemli faaliyetlerde bulunan ve uzun yıllar Girit serdarlığını yürüten Deli Hüseyin Paşa'yı, muhtemelen kendisine rakip olarak gördüğünden, önce serdarlıktan aldı ve sonra da bazı bahanelerle idam ettirdi (1658). Köprülü, Venedik donanmasının üstünlüğünü bildiğinden savaşı karada sürdürmek istiyordu ancak Tuna prensliklerindeki kıpırdanmalar yüzünden Girit işine gereken ağırlığı vermesi mümkün olamadı.

Bu sırada Erdel'de II. Rakoczi önderliğinde bağımsızlık eğilimleri ortaya çıkmıştı. Eflâk ve Buğdan voyvodaları kendisini destekleyince azledildiler. Osmanlı Devleti bakımından Erdel kilit bir bölge idi ve Köprülü 1658'de düzenlediği bir seferle Yanova kalesini ele geçirip asi prensi kaçmaya mecbur etti. Ancak o sırada kendisine karşı Anadolu'da ortaya çıkan - aşağıda değineceğimiz- muhalefeti bastırmak üzere geri döndü. Erdel harekâtı serdarlar tarafından devam ettirilmiş, Rakoczi öldürülmüş, Varat kalesi ele geçirilmiştir. Halkın arzusuyla Apafi Mihail, Erdel Krallığı'na getirilmiştir (1661). Bu çerçevede, Erdel'i merkeze daha sıkı bağlamak üzere Erdel'in batısındaki Yanova ve Varad eyalet haline getirildi.⁸⁵ Erdel seferinin bu son safhalarında Serdar Köse Ali Paşa, daha önce Anadolu'da bazı asice hareketleri olmakla birlikte bu dönemde Rumeli'de önemli hizmetlerde bulunmakta

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

olan Seydi Ahmed Paşa'yı, Köprülü'nün çekindiği devlet adamlarını ortadan kaldırma siyaseti çerçevesinde idam ettirdi.⁸⁶

Kapıkulu sipahilerinden olup eşkıya takibiyle ünlenen ve bu sayede getirildiği Yeni-il Türkmen voyvodaliğından azli üzerine ilk kez isyan eden Abaza Hasan Ağa, bundan sonra etrafına topladığı levendlerle İbşir Paşa ve Seydi Ahmed Paşa gibi asi valilerle birlikte hareket etmişti. Köprülü sadarete gelince, Abaza'yı Anadolu'dan uzaklaştırmak için Halep valiliğine atamış, ama o Anadolu'da kalarak muhalefeti etrafında toplamaya başlamıştı. Abaza Hasan Paşa'nın önderliğindeki Anadolu valileri veziriâzamin gaddarlığından şikayetçi idi. Köprülü, Erdel Seferi'ne çıkarken Abaza ile yandaşı diğer valileri de çağırılmış ama onlar bunun kendi ayaklarıyla idama gitmek olduğunu bildiklerinden oyalama taktiği gütmüşlerdir. Konya ovasında toplanan isyancı valiler ve kuvvetleri, Köprülü idam edilmedikçe Rumeli'ye geçemeyeceklerini bildirmişlerdi. Padişah onların isteklerine boyun eğmeyince Anadolu'da istedikleri gibi harekete başladılar. Bursa ve etrafını yağmaya başlayan Abaza kuvvetlerine yeni katılımlar da oluyordu. "Rumeli anların Anadolu bizim olsun" diyerek padişaha meydan okuyan Abaza'ya karşı "hurûc ale's-Sultan ve sa'y-i bi'l-fesad", yani sultana karşı isyan ve fesat çıkarmak suçlamasıyla fetva çıkartılıp vilâyet ve kazalara gönderildi. Serasker Murtaza Paşa komutasında üzerine gönderilen orduyu Iğın'da mağlup eden Abaza kuvvetleri, hükümet güçlerinin abluka ve propaganda faaliyetleri sonucunda zayıfladı. Murtaza Paşa görüşmek isteyen asi liderleri davet etti, Abaza ise görünüşte af dilemek üzere ama gerçekte ise Halep'i ele geçirmesi için gerekli tertibatın alındığına inandırılarak bu davete uydu. Murtaza Paşa kendi ayaklarıyla gelip teslim olan bu liderleri katlederek bu isyana son vermiş oldu. Sonuçta bu isyan ordu gücü ile olduğu kadar siyasi manevralar ile de bastırıldı.⁸⁷ Bu isyandan sonra Vezir İsmail Paşa, Anadolu müfettişliğine atanarak Anadolu'yu Celâlîlerle ilgisi bulunan kişilerden temizlemekle görevlendirildi ve sonuçta çok sayıda kişi idam edildi; ayrıca halkın elindeki tüfenkler toplanarak İstanbul'a getirildi.⁸⁸

Kadızedeliler

XVII. yüzyıl birtakım sosyal karışıklıklara sahne olurken dinî-tasavvufî hayatta önemli şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, IV. Murad Devri'nde Kadızâde Mehmed Efendi'nin, müteakip devirlerde de Üstüvanî Mehmed Efendi ve Türk Ahmed gibi kişilerin önderliğinde tasfiyeci (selefiyeci) görüşlere sahip bir vaizan grubu bid'atlere (dine sonradan eklenen yeniliklere), tekkelere ve Kur'an'ın makamla okunmasına karşı bir mücadeleye giriştiler. Bu çerçevede tarikat erbabına karşı cephe aldılar. IV. Murad, Kadızâde'ye yakınlık duymakla birlikte rakibi durumundaki tarikat ehlini ve Sivasî Abdülmecid Efendi'yi de gücendirmemeye çalışmıştır. IV. Mehmed Devri'ndeki otoritesizlikten yararlanarak tekkeleri yıkmaya ve bid'atleri kaldırmaya girişen Kadızâdeliler, liderleri sürülmek suretiyle, Köprülü Mehmed Paşa tarafından etkisiz hale getirildi. XVI. yüzyıl ulemasından Birgivî Mehmed Efendi'nin fikirlerini izleyen Kadızâdeliler aklî ilimlerin tahsiline karşı çıkıyor, musıkî, sema, devran vb. tarikat uygulamalarını, kabir ve türbe ziyaretlerini haram sayıyordu. Kadızâdelilerle tarikat ehli arasındaki mücadelede çoğu önemsiz birtakım ayrıntının ön plana çıkartılması onların gerçek niyetleri hakkında bazı şüphelere yol açsa da, bunun dönemin gelenekçi zihniyeti çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir.⁸⁹

Fazıl Ahmed Paşa'nın Veziriâzamlığı: Osmanlı-Avusturya Savaşı

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Erdel ve Girit sorunları kesin çözüme kavuşmadan Köprülü Mehmed Paşa öldü (1661), yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa veziriâzamlığa getirildi. Mehmed Paşa, beş yıl kadar bir zamanda ordu ve yönetimde disiplini sağlamış, Erdel ve Girit işlerini Osmanlılar lehine bir mecraya sokmuştu.⁹⁰ Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünü duyar duymaz Aydın ve Manisa civarında harekete geçen ve kolayca bastırılan sipah zorbalarının hareketi dışında Fazıl Ahmed Paşa Dönemi'nde bu tür bir mesele devleti uğraştırmayacaktı. Bu temel üzerinde yeni sadrazamın birtakım fetih hareketlerine girişmesi mümkün olacaktı.

Bu sırada Osmanlıların en çok önem verdiği mesele Girit savaşı idi ve bu defa Venedik'e karşı Bosna tarafından bir kara hareketi tasarlanıyordu. Mamafih, Avusturyalıların Erdel işlerini bahane ederek giriştikleri bazı hareketler üzerine bu harekattan vazgeçilip Avusturya'ya sefer açıldı. Serdar-ı ekrem Veziriâzam Fazıl Ahmed Paşa sefer sırasında Avusturyalıların barış tekliflerine karşı önce Erdel'den çekilmelerini, daha sonra da Zitvatorukla kaldırılan yıllık 30.000 altın verginin tekrar verilmesini talep etti. Bu minval üzere yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağı belliydi.

Budin'e varıldıktan sonra yapılan müzakereler sonucunda Slovakya'da bulunan Uyvar üzerine yürüme kararı alındı. Bir ayı aşkın bir kuşatmadan sonra, kalenin yardımına gelen imparatorun kumandanlarından Montecuculi'nin ordusunun Kırım, Eflâk, Buğdan ve Kazak kuvvetlerinden oluşan bir kuvvet tarafından mağlup edilmesinin de etkisiyle, kale komutanı teslim için başvurdu ve Uyvar kalesinde bulunanlar, mal ve can güvenlikleri garanti edilerek kaleyi Osmanlılara teslim ettiler.⁹¹

Bundan sonra bazı kaleler daha zaptedildi ve Avusturya ordusunun saldırısı savuşturuldu. Barış görüşmeleri yapılırken Fazıl Ahmed Paşa kuzeye doğru yönelmişti. Avusturya Komutanı Montecuculi, Raab nehrinin sağ tarafındaki Avusturya topraklarını korumak için tedbirler almıştı. Osmanlı ordusunun, St. Gothard mevkiinde, nehrin karşı tarafına geçme girişimi başarılı görünen bir başlangıcın ardından mağlubiyetle sonuçlandı. Habsburglar da kayıp vermişti ve o sırada Fransız tehdidi ile karşı karşıya olduklarından, esasen bu muharebeden önce hazırlanıp imparatorun onayına gönderilmiş bulunan barış antlaşması ile savaşa son verildi (3 Ağustos 1664). Vasvar Antlaşması olarak anılan bu muahede ile Erdel'deki Osmanlı egemenliği onaylandı. Avusturyalılar işgal ettikleri yerlerden çıkacak, Türklerin ele geçirdiği Uyvar, Novigrad kaleleri ve çevresi onlarda kalacak, antlaşma 20 yıl sürecek, Rakoczi ve Janos soyundan ve Orta Macar beylerinden hiç kimse Erdel'e sokulmayacak, imparator padişaha iki yüz kuruşluk pişkeş yollarken padişah da uygun bir karşılık gönderecekti.⁹²

Bundan sonra Girit meselesinin kesin bir şekilde çözümünün gereği üzerinde mutabık kalan padişah ve devlet erkânı, olayın önemiyle mütenasip olarak veziriâzamın serdar olarak sefere çıkmasını kararlaştırdı. Durumun ciddiyetini anlayan Venedik'in barış girişimi reddedildi ve Fazıl Ahmed Paşa Hanya'da karaya çıktıktan sonra Kandiye kuşatması için gerekli hazırlıkları tamamladı. 1667 yılı Mayıs ayında başlayan kuşatma beklendiğinden uzun sürdü. Venediklilere Papalık, Fransa ve Malta donanmalarından da yardım geliyordu. Kuşatmanın gevşediği dönemlerde yapılan barış görüşmeleri sonuç vermezken Venedikliler padişaha elçi göndererek sadrazamı zor duruma düşürmeye de çalışıyorlardı. Bütün bunlara rağmen Fazıl Ahmed Paşa ısrarla kuşatmayı sürdürdü ve nihayet Fransızlarla arası bozulunca zor durumda kalan başkomutan Morosini kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. 5 Eylül 1669'da imzalanan onsekiz maddelik bir antlaşma ile Girit'in fethi tamamlanmış oldu.⁹³

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Kuzey'de Yeni Fetihler: IV. Mehmed'in Lehistan Seferleri ve Ukrayna ve Podolya'da Osmanlı Egemenliği

Bu sırada Rusya ile Lehistan arasında sıkışan ve Osmanlı yardımına başvuran Özi Kazaklarının hetmanı Doroşenko'nun bu talebi, öteden beri kuzey siyaseti açısından Ukrayna'ya önem veren Osmanlılara yeni bir fırsat sağladı.⁹⁴ Osmanlılar Kazakları himayelerine aldı (1669). Ancak daha sonra Kırım Hanı Adil Giray, Dorşenko'ya karşı bir başka gruba mensup Hanenko'yu hetman yapmaya kalkışınca Lehistan durumdan yararlanarak Kazaklara ait bazı yerleri ele geçirdi. Osmanlılar bir yandan Kırım Hanını azledip Selim Giray'ı hanlığa getirirken öte yandan Lehistan'ı barışa aykırı hareketlerden vazgeçmesi için uyardılar. Lehistan'ın bu uyarıları reddetmesi sonucunda, 1672'de, IV. Mehmed ordunun bizzat başında olmak üzere Polonya'ya yürüyen Osmanlılar Kamanıçe'yi aldılar. Lehistan içlerine doğru bazı kale ve palankaların alınmasıyla devam eden Osmanlı ilerlemesi karşısında Lehistan Kırım hanı aracılığıyla barış istedi ve Bucaş Antlaşması imzalandı (1672). Bucaş Antlaşması'na göre, Lehistan'ın Osmanlılara yıllık pişkeş ve Kırım hanına haraç ödemeyecek, Podolya Osmanlılara terk edilecek, Ukrayna Osmanlı himayesindeki Kazaklara verilecek, Osmanlı valileri ve bağlı beylikleri Lehistan'a tecavüzde bulunmayacak, Lehistan Osmanlılarla savaşan Avrupa devletlerinin yanında yer almayacaktı.

Podolya ve Ukrayna'yı kaybeden ve özellikle yıllık vergi maddesiyle bağımsızlıkları tehlikeye giren Lehliler bu antlaşmayı onur kırıcı buldular. Lehistan Diyet Meclisi antlaşmayı onaylamadı ve bunun üzerine tekrar Lehistan üzerine sefer açıldı. İlk safhasında IV. Mehmed'in de bizzat katıldığı bu sefer daha sonra serdarlar eliyle yürütüldü. Ancak bu defa savaş uzun sürdü ve Lehlilerin bir ara Hotin'i ele geçirmelerine rağmen, Podolya ve Ukrayna'da Osmanlı egemenliğinin kolayca kaldırılamayacağı anlaşıldı. Neticede Lehistan, yıllık vergi maddesi hariç Bucaş Antlaşması'yla aynı şartlarla barışa razı oldu (1676). Böylece Osmanlılar kuzey topraklarını emniyet altına aldıkları gibi yeni topraklar da ele geçirerek adeta geçmiş fütuhât dönemlerini yeniden hatırlamaya başlamışlardır.

Fazıl Ahmed'in ölümünden sonra (1676) veziriâzamlığa aynı aileden, Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa getirildi ve Ukrayna meselesi onun döneminde sonuca ulaştırılmıştı. 1678'de Kazak Hetmanı Doroşenko'nun Osmanlılardan yüz çevirip Ruslara yanaşması üzerine Osmanlılar kendi ellerinde bulunan Himilnitski'yi hetmanlığa getirip Serdar Şeytan İbrahim Paşa'yı Çehrin'i alıp yeni hetmanı başa geçirmeye memur ettiler. Ancak Şeytan İbrahim Paşa'nın Çehrin kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca, Paşa ile Kırım hanı azledildi ve Padişah ile Sadrazam Kara Mustafa Paşa bizzat sefere çıktılar. Kiev yakınlarındaki Çehrin üzerine yapılan bu sefer sonucunda Özi (Dinyeper) nehri üzerindeki bu kale ele geçirilip yıkıldı (1678). Müteakip yıllarda Osmanlıların daha büyük bir sefer yapmayı tasarladığından çekinen Ruslar, Kırım hanı aracılığıyla barış istediler. 1681'de Bahçesaray'da imzalanan Osmanlı-Rus Antlaşması ile Batı Ukrayna'nın Osmanlı'ya bağlı olduğu kabul edildi. Özi (Dinyeper) nehri sınır olacak, Kiev ve bağlı palankalar Ruslara kalacak, Kırım hanına olağan vergisi ödenecek, Zaporog Kazakları Ruslara tâbi olacak, Sultan ve Kırım Hanı Çarın düşmanlarına yardım etmeyecekti. Bu antlaşma sonucunda, Kırım ve Buğdan kesin bir şekilde Osmanlı toprağı haline getirilebilecek bir duruma gelmişti.⁹⁵

Osmanlı Devleti, özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren Celâlî İsyancı

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

valilerin hareketleri, malî zorluklar, merkezde kapıkulu ve müttefiklerinin egemenliği vb. şeklinde tezahür eden problemleri büyük ölçüde IV. Murad'ın iktidarında aşmakla birlikte, daha sonra İbrahim ve IV. Mehmed'in ilk döneminde bunalım, Girit seferinin de etkisiyle ağırlaşarak devam etti. Köprülülerin vezirîazamlık dönemi siyasî istikrarın ve askerî kudretin yeniden ortaya çıkmasını sağlayarak Osmanlı sisteminin hâlâ güçlü temellere dayalı olduğunu hissettirmişti. İşte, yukarıda belirtildiği üzere, Ukrayna sorununu halleden Kara Mustafa Paşa, bu temel üzerinde, Osmanlıların Venedik, Polonya ve Rusya gibi devletlere karşı teke tek giriştiği savaşlarda elde ettiği başarılarla da güvenerek bu defa Orta Avrupa'da yeni bir fetih girişimini başlatmayı planlıyordu. Bu girişim Osmanlı tarihinde ilk defa büyük toprak kaybıyla sonuçlanacak olan uzun bir savaş dönemini başlatacaktı.

Doç. Dr. Mehmet ÖZ

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 9 Sayfa: 711-729

Dipnotlar:

1. Bu konudaki literatürü şurada değerlendirdik: Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997.
2. Bkz. H. A. R. Gibb-H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I/1, London, 1950; B. Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler", çev. Salih Tuğ, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1-2 (1960), ss. 161-178; H. İnalçık, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge, 1970, ss. 324-353.
3. Mesela bkz. S. Faroqhi, *Men of Modest Substance-House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, 1987, ss. 6, 22 vs.
4. S. Faroqhi, "Crisis and Change", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. H. İnalçık-D. Quateret, Cambridge, s. 414.
5. Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy-Tax-Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, 1996, s. 4.
6. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, ss. 6-7.
7. Ç. Keyder-H. İslamoğlu, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, I, Bahar 1977, ss. 49-80.
8. Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, sayı 19, Yaz 1999, ss. 188-199.
9. M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam-Conscience and History in a World Civilization*, III-The Gunpowder Empires and Modern Times, Chicago-London, 1972, ss. 126 vd. Hıristiyan halkların neredeyse topyekun düşmanlığına rağmen Osmanlıların Doğu Avrupa'daki topraklarını denetleyebilmeleri ve daha önce kaybettikleri toprakları kısmen geri alabilmelerine değinen yazar, mutlakiyetçiliğin çöküşüyle birlikte pek çok şeyin etkilendiğini ama yeni kurumların dikkate şayan bir etkinlikte onların yerine konduğunu vurgular (s. 133). Dolayısıyla "çözülme/gerileme" paradigmasına ciddi bir eleştiri getirmiş olan Hodgson'u onun izinden giden tarihçiler izleyecektir.
10. "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, XVI (1962), ss. 73-94.
11. M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul, 1978, ss. 113-123.
12. Oktay Özel, "The Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/2 (1999), ss. 226-246.
13. Bkz. C. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî-Bir Osmanlı Bürokrat ve Aydını*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, 1996. Bürokrasinin gösterdiği gelişme için mesela bkz. Darling, aynı eser; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul, 1997.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

14. Jane Hathaway, "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 20/2 (1996), ss. 25-31, özellikle, s. 27-29.
15. Riafaat Abou el-Haj, *Formation of the Modern State-The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, 1991, s. 8-9 (Türkçesi: *Modern Devletin Doğası-Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla Osmanlı Devleti*, çev. O. Özel-C. Şahin, Ankara 2000).
16. Gabor Agoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XLVII (1-2), 1994, ss. 15-48.
17. Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, c. 10, sayı 1, 1999, ss. 179-201.
18. Virginia H. Aksan "Locating the Ottomans among Early Modern Empires" *Journal of Early Modern History* III/2 (1999), ss. 103-134.
19. Aksan, 115. Bu mesele Osmanlı tarihçiliğinde iyi bilinen hususlardan birisidir. Ne var ki, 1980'lere kadar, konu ile ilgili müstakil çalışmalar ve belge neşirleri (M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965; M. Akdağ'ın çeşitli kitap ve makaleleri vb.) olmakla birlikte köylülerin askerî sınıfa geçişleri önemiyle orantılı bir şekilde vurgulanmamıştı. Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. H. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), ss. 283-337.
20. Bu konular hakkında genel olarak İnalçık'ın yukarıdaki makalesine bakılabilir. Ayrıca bkz. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, 1600-1800*, Cambridge, 1981; Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy-Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, 1996.
21. Tımar sisteminin önemini kaybetmesine paralel olarak Osmanlılar geleneksel tahrir (vergi nüfusu ve tahmini vergi sayımları) uygulamasını bazı istisnalarla terk etmişlerdi. Bunun yerine cizye ve avârız vergilerinin düzgün ve âdil bir şekilde toplanmasına temel teşkil etmek üzere tasarlanan sayımlar yapıldı. Darling ve McGowan'ın yanısıra bkz. Oktay Özel, "Avârız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. H. İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara 2000, ss. 35-50.
22. L. T. Darling, "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, 26/1 (1997), ss. 157-179.
23. Bu konuda bkz. D. Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656*, Indiana University, Basılmamış Doktora Tezi, 1987, özellikle, ss. 194-227.
24. E. Afyoncu, aynı tez, ss. 30-36.
25. Bu konuda bkz. S. Skilliter, "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi, 1583-1588", *Türk-İngiliz İlişkileri, 1583-1984 (400. Yıldönümü)*, Ankara 1985, 21-31; M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, I, Ankara 1975; V. J. Parry, "The Successors of Sulaiman", *A History of the Ottoman Empire to 1703*, ed. M. A. Cook, Cambridge 1976, 123 vd. Parry, Hıristiyan dünyasında İngilizlerin 'kâfirler'e silah satmasına karşı gösterilen tepkiler ve kraliçenin bu tepkileri yumuşatma girişimleri üzerinde de durur.
26. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 3. Basım, Ankara 1983, s. 71 vd; Mustafa Cezar ve diğerleri (haz.), *Mufassal Osmanlı Tarihi*, III, İstanbul 1959, ss. 1603-1607 (bundan sonra Mufassal olarak kısaltılacak).
27. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. M. İpşirli, İstanbul, 1989, ss. 433-436. Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Solakzade, *Târih-i Solakzade*, İstanbul 1297, ss. 620-683; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1268-67, c. I, ss. 43-218; M. T. Gökbilgin, "Mehmed III", *İA*, VII, ss. 535-547; Uzunçarşılı, III/1, ss. 63-113 (I. Ahmed Dönemi gelişmeleriyle birlikte); İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. III, İstanbul, 142-228 (bundan sonra Kronoloji olarak kısaltılacak); Mufassal, III, ss. 1590-1703; V. J. Parry, "The Successors of Sulaiman, 1566-1617", ss. 116-132; M. İlgürel, "Üçüncü Mehmed", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları*, İstanbul 1989, X, ss. 404-416. XVII. yüzyıl siyasî tarihinin ana hatlarıyla değerlendirilmesi için bkz. S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, çev. M. Harmancı, İstanbul 1982, ss. 255-294; M. Kunt, "Siyasal Tarih", *Türkiye-Tarihi-Osmanlı Devleti (1600-1908)*, c. III, ed. S. Akşin, İstanbul 1988, ss. 11-34; F. Emecen, "Kuruluşun Küçük Kaynarcaya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, c. I, İstanbul 1994, ss. 44-54; R. Mantran, (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. S. Tanilli, İstanbul 1991, ss. 279-301.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

28. Selanikî, ss-640-648; Peçevî, II, ss. 190-204; Fezleke, I, 80 vd. Bu savaşın lojistik cephesi hakkındaki bir araştırma için bkz. C. Finkel, The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaign in Hungary, 1593-1606, Wien 1988.
29. Fezleke, I, s. 246-248; Uzunçarşılı III/1, ss. 91-94.
30. Antlaşma için bkz. Uzunçarşılı, III/1, 94-98; Mufassal, III, ss. 1719-1722, keza Peçevî, II; Fezleke, I, 279 vd.
31. Dönemi için bkz. Mufassal Osmanlı Tarihi, III, 1704-1788; Danişmend, Kronoloji, III, 229-268; R. Mantran, "Ahmed I", EI2, I, 267-268; Mücteba İlgürel, "Ahmed I", TDV İslam Ansiklopedisi, II, 30-33; İlgürel, Birinci Ahmed", Doğuşundan Günümüze., X, ss. 419-430; kezâ, Peçevî, II, 290-346; Solakzade, 683-692; Fezleke, I, 218-358.
32. II. Osman ve IV. Murad seferlere çıkarken, tahtlarının emniyeti için bazı kardeşlerini katlettirmiştir. Kardeş katli uygulaması hakkında bkz. M. Akman, Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli, İstanbul 1997.
33. Harem ile ilgili olarak bkz. Ç. Uluçay, Harem, Ankara 1985; A. Akgündüz, İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem, İstanbul 1995; L. Peirce, Harem-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar, çev. A. Berktaş, İstanbul 1996.
34. Bkz. T. Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, 4 (1993), 53-94.
35. Köy kökenli ve ateşli silah kullanmayı bilen sarıca, sekban ve genel olarak levend olarak anılan bu unsurlar 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ordusunun önemli bir unsurunu oluşturmuş ve özellikle 17. yüzyıl Anadolu isyanlarında etkili rol oynayarak kapıkulları -ve özellikle yeniçeriler- ile büyük bir rekabete girmiştir. Bkz. M. Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul 1965. Yeniçeri-sekban çekişmesi ve bunun sistemdeki yansımaları için ayrıca bkz. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation".
36. Celâlî İsyancıları için bkz. Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâlî İsyancıları, Ankara 1975; W. J. Griswold, The Great Anatolian Rebellion, 1000-1021/1591-1611, Berlin 1983 (Türkçesi: Anadolu'da Büyük İsyân, 1591-1611, çev. Ü. Tansel, İstanbul 2000). Osmanlı Devleti'nin bu olaylara karşı güttüğü siyaseti merkezleşme yönelimi çerçevesinde irdeleyen bir etüt için bkz. K. Barkey, Eşkiyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi, çev. Z. Altok, İstanbul 1999.
37. Selanikî, 648; Peçevî, II, 204 vd; Fezleke, I, 127 vd. Keza, Uzunçarşılı, III/1, 79-80. Akdağ esasen Celâlî İsyancılarının daha önce başladığını, sipahi ve kapıkullarının seferden kaçınmalarının yeni bir şey olmadığını belirterek bir kısım kapıkulu ve tımarlının zaten fiilen askerlik dışı işlerle uğraştığını, devletin amacının bunları askerî zümreden çıkarmak olduğunu ileri sürüyor; dolayısıyla kadrolarının büyük kısmını köy kökenli gençler oluşturmakla birlikte Celâlî İsyancıları amaç bakımından köylü isyanı niteliği taşımaz: Türk Halkının, s. 369 vd. Barkey de Celâlî İsyancılarının köylü isyanı olmayışının üretimin örgütlenme biçimi (çift-hane sistemi), dirliklerin dönüşümlü tahsisi ve sipahilerin seferler yüzünden sık sık topraklarından ayrı kalışı ve bu yüzden de sipahilerle köylüler arasında güçlü bir ilişkinin gelişmemesi ve şikâyet mekanizmalarının bu iki kesimin arasını açması gibi yapısal faktörlerle izah eder: a.g.e., s. 91 vd.
38. Naîma tarihinde (c. I, 237) yer alan ve Karayazıcı'ya atfedilen bir hükme binaen Uzunçarşılı onun böyle bir gaye taşıdığını yazar (III/1, s. 101). Selânikî ve Kâtip Çelebi'de de yer alan benzer iddiaların Karayazıcı gailisine karşı kullanılan bir argüman olduğu açıktır. Akdağ Celâlîlerin böyle bir amacı olmadığına ve Celâlî önderlerinin amaçlarının mevki ve mansıp elde etmekle sınırlı olduğuna kanidir (Türk halkının., ss. 437-446). Konu hakkında muasır Avrupa kaynaklarında hiçbir işaret bulunmayışı da bunu gösterir: Griswold, Anadolu'da., s. 20-31. Keza, Barkey, s. 212-213.
39. Akdağ, Griswold ve Barkey'nin yanısıra olayların gelişimi için bkz. Peçevî, II, 252 vd.; Uzunçarşılı, III/1, 99-113; İlgürel, Doğuşundan Günümüze, ss. 423-426; Mufassal Osmanlı Tarihi, III, 1674 vd. ve 1740-1759.
40. Adâletnâmeler hakkında bkz. H. İnalçık, "Adâletnâmeler", Belgeler, II/3-4, Ankara, 1967, ss. 49-142 (yeni basımı: H. İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet, İstanbul 2000, ss. 75-190).
41. M. N. Sanvory, "Safevî İran'ı", İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, kısmın çevirisi, Mehmet Maksudoğlu, ed. P. M. Holt-A. K. S. Lambton-B. Lewis, İstanbul 1988, c. I, ss. 399-428. Kızılbaş hakimiyetine karşı Hıristiyan Gürcü asıllı Gulamlardan askerî birlikler oluşturulması ve Şah Abbas'ın reformları için bkz.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

- s. 410 ve 416 vd.
42. Olayların başlaması ve gelişimi için bkz. Peçevî, II, 258 vd.; Fezleke, I, 203 vd.; Uzunçarşılı; III/1, 63-67; Mufassal, III, 1723-1740.
43. Uzunçarşılı, III/1, ss. 67-68; keza, yukarıdaki nottaki diğer kaynaklara bakılabilir. Antlaşma maddeleri için bkz. Mufassal, IV, 1803-1804.
44. R. Mantran (haz.), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I, ss. 282-83.
45. Bu incelemede kaynak olarak İ. H. Danişmend'in Osmanlı Devlet Erkânı (İstanbul 1971, ss. 7-44) adlı eseri kullanılmıştır.
46. II. Osman Dönemi olayları için bkz. Peçevî, II, 362-388, Solakzâde, 699-720; Fezleke, I, 390 vd., II, 2-23; Naîma, II, 161-229; Ş. Altundağ, "Osman II", İA, IX, 443-448; Uzunçarşılı, III/1, ss. 127-147; Danişmend, Kronoloji, III, ss. 273-324; Mufassal, IV, ss. 1798-1825; İlgürel "İkinci Osman", Doğuşundan Günümüze., X, ss. 433-440. Keza, E. Afyoncu, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2001, ss. 88-98. Dönemin en önemli kaynaklarından Hüseyin Tuğî'nin İbret-nümâ'sı M. Sertoğlu tarafından yayınlanmıştır (Bellekten, 43/XI, 1947, 489-514).
47. Yukarıdaki kaynaklara bkz.
48. İ. M. Kunt, "Siyasal Tarih", s. 17.
49. Mufassal Osmanlı Tarihi'nde (IV, 1806) II. Osman'ın Baltık Denizine çıkarak Hıristiyan Avrupa'yı kuzeyden çevirmeyi tasarladığına dair görüşlerin sağlam bir temele dayanmadığı öne sürülüyor.
50. Fezleke, II, 72-74.
51. Uzunçarşılı, III/1, ss. 171-176.
52. II. Osman'ın ölümüne yol açan olaylar silsilesi hakkındaki en önemli kaynağımız olan Tuğî Tarihi ile bu meselede onu izleyen diğer kaynakların tenkidî bir biçimde incelenmesi, Tuğî tarihinin ilk metinlerinde kul taifesinin sorumluluğuna dair ifadelerin üç-dört ay kadar bir süre sonra yazılan nüshalardan silindiğini, bu sonrakilerle onları tekrarlayan Solakzade, Kâtip Çelebi ve Naîma gibi tarihçilerin eserlerinde II. Osman'ın katli sorumluluğunun I. Mustafa'nın sadrazamı Davud Paşa'ya yüklendiğini ortaya koyar. Bkz. Baki Tezcan, "Tarih ile Tarih Yazımı İlişkisi Ekseninden 'Tûğî Tarihi' Metinleri Üzerinde Bir Deneme", Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999), Konya 2000, ss. 663-675.
53. Danişmend, II. Osman'ın hal'i olayını ele aldığı kısımda, bu program üzerinde etraflıca durur: Kronoloji, III, ss. 290-299; Shaw, II. Osman'ın Mustafa Kemal Atatürk'ün reformlarını üç yüzyıl önce gerçekleştirmek niyetinde olduğunu ileri sürmüştür (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I, s. 265). Baki Tezcan bu iddiaların Türk yenileşme tarihine köken arama girişimleri sonucunda tarihin "ilerlemeci" bir bakış açısıyla yeniden yazılmasının bir ürünü olduğunu ortaya koyuyor: "II. Osman Örneğinde 'İlerlemeci' Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", Osmanlı, VII, Ankara 2000, ss. 658-668.
54. Mufassal, IV, ss. 1814-1816. Ayrıca bkz. Afyoncu, Sorularla Osmanlı., ss. 88-98.
55. Fezleke II, 36; Naima, II, 253-257.
56. Uzunçarşılı, III/1, s. 151.; Fezleke, II, 53-54.; Naima, II, 238-vd. İsyanının safahatı için, s. 251-52 ve 296-325. Ayrıca bkz. Mufassal, IV, 1856-1859; ikinci isyanı, ss. 1859-1864.
57. Dönemi için bkz. Peçevî, II, 398-486; Solakzade, 737-766; Fezleke, II, 38-219; Mehmed Halife, Târih-i Gılmanî, İstanbul 1340, 10-17; Naima, II, 261-448; III, 2-420. M. C. Baysun, "Murad IV", İA, VIII, 625-647; Uzunçarşılı, III/1, 148-207; Danişmend, Kronoloji, III, ss. 325-386; Mufassal, IV, ss. 1854-1891; İlgürel, "Dördüncü Murad", Doğuşundan Günümüze., X, ss. 449-488.
58. Abaza Mehmed Paşa'nın siyasî hayatına dair bir 17. yüzyıl Ermeni yazarının anlatımı için bkz. H. D. Andreasyan, "Abaza Mehmed Paşa", İÜEF Tarih Dergisi, 22 (1967), 131-142.
59. Peçevî, II, 419-422; Fezleke, II, 141 vd.; Naîma, III, 77-102; Uzunçarşılı, III/1.; Mufassal, IV, 1869-1884.
60. Peçevî, II, 425; ayrıca bkz. yukarıdaki kaynaklar.
61. Bkz. Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihî'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Ankara 1988.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

62. Koçi Bey risâlesinin çeşitli baskıları vardır. Burada A. K. Aksüt neşri kullanıldı (İstanbul 1939).
63. Fezleke, II, s. 167; Naîma, III, 236.
64. Howard, The Ottoman Tımar System., s. 193 vd.
65. Fezleke, II, 145-155. IV. Murad Revan Seferi'nden önce Bursa'ya giderken hakkında şikayetler bulunan İznik kadısını idam ettirmiş, bu durum üzerine Valide Kösem Sultan'dan genç padişahın bu gibi meselelerde daha dikkatli hareket etmesini rica eden Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi, padişahı tahttan indirmek için tertip içine girdiği şüphesiyle önce sürgüne yollanmış ama daha yoldayken geri çevrilerek idam edilmiştir. Dönemin ünlü şairi Nefî de Bayram Paşa'yı hicvetmesi üzerine boğdurulmuştur.
66. Peçevî, II, 430-441; Fezleke, II, 164-176; Uzunçarşılı, III/1, 194-198; Mufassal, IV, 1921 vd.
67. Peçevî, II, 441 vd.; Fezleke, II, 192-202; Uzunçarşılı, III/1, 199-206; Mufassal, IV, 1935-1948.
68. Dönemi için bkz. Fezleke, II, 220-329; Naîma, III, 428 vd., IV, 4-292; Mehmed Halife, ss. 18-23; Uzunçarşılı, III/1, 207-239; Mufassal, IV, ss. 1952-1999; Kronoloji, III, 387-411; İlgürel, "İbrahim Devri", Doğuşundan Günümüze, X, 491-507.
69. Uzunçarşılı, III/1, s. 210. Bu sayımı Osmanlı kronikleri 'tahrir-i vilâyet' olarak haber verir: "Veziriâzam (.) bâis-i ihtilâl olan ahvâli ref ü def ile takayyüd idüb tashih-i sikkeden sonra memâlik-i mahrusse hanelerini tahrire muharrirler göndermiş idi. " Fezleke, II, 225; Naîma, IV, s. 18 vd. Esasen 1620'lerden beri bu tarz sayımlara rastlanır, ama 1642-43 yıllarında yoğun bir tahrir faaliyetinin sonucu olan belgeler arşivlerde bulunmaktadır. Bkz. O. Özel, "Avârız ve Cizye Tahrirleri".
70. Meselâ bkz. Mehmed Halife, 18-19.
71. Girit seferinin başlangıç safhası için bkz. Uzunçarşılı, III/1, 216-222; Mufassal, IV, 1962 vd.;
72. Fezleke, II, 310-325; Naîma, IV, 239 vd. Devlet adamlarından samur ve kürk talebi her iki eserde de bu isyandan sonra ele alınmıştır.
73. Dönemi için bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahdar Tarihi, İstanbul 1928, 2 cilt (burada ele alınan ve İbşir Paşa'nın vezaretiyle başlayan ve Viyana öncesi döneme kadarki olaylar 1. cilttedir; Fezleke, Kâtip Çelebi'nin de katıldığı malî konulardaki meşveret, İbşir Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ve 1065 yılı olaylarıyla, Naîma tarihi ise 1070 yılında Seydi Ahmed Paşa'nın Erdel Zaferi ile biter. Ayrıca bkz. Mehmed Halife, s. 23 vd.; Uzunçarşılı, III/1, 240-496; Mufassal, IV, ss. 2000-2201; Kronoloji, III, 412 vd. Bu dönemler için Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si sosyal, kültürel tarih açısından olduğu kadar siyasî tarih bakımından da önemli bir kaynaktır).
74. Naîma, IV, 357; Uzunçarşılı, III/1, 242-243; İlgürel, "IV. Mehmed", Doğuşundan Günümüze. XI, ss. 20-23.
75. Fezleke, II, 343-349.; Naîma, IV, 405 vd.
76. Fezleke, II, 373; Mehmed Halife, 27-28; Naîma, V, 97 vd.; Uzunçarşılı, III/1, 250-252.
77. Ağaların hakimiyeti için bkz. Mufassal, IV, 2008-2038. Kâtip Çelebi (Fezleke, II, 309; Naîma, IV, 235) ve onu tekrarlayan Naîma, bu dönemde kadınların "umûr-ı saltanat"a müdahalelerinin olumsuz rol oynadığı kanaatini ifade ederler. Aslında İslâm siyâset nâme literatüründe yer alan bu görüşler, Hasan Kâfî, Koçi vb. Osmanlı nasihat yazarlarınca da tekrarlanmıştır.
78. Tarhuncu'nun vezaret dönemi ve icraatı için bkz. Mehmed Halife, 29-34 (burada Tarhuncu bütçesi de yer alır); Naîma, V, 213-296; Uzunçarşılı, III/1, 260-266.;
79. Mehmed Halife, ss. 34-36; Silahdar, I, ss. 2-19.
80. Naîma, VI, 139-160; Uzunçarşılı, III/1, 290-293; İlgürel, "IV. Mehmed", 32-33.
81. Meydan ağaları olarak şöhret bulan bu kişilerin her biri etrafına "ellişer altmışar erazil ve süfefa cem' idüb", katlettikleri kişilerin mallarına el koydular ve devlet umuruna karışır oldular ve 70 gün İstanbul'a hükmettiler. Zorbaların katli için bkz. Naîma, VI, 162-170.
82. Mehmed Halife, 44 vd; Naîma, VI, ss. 208-212; Silahdar, I, 57, (muhaliflerini temizlemesi, 62 vd.); Uzunçarşılı, III/1, 367-375; Mufassal, IV, 2064-2097.
83. Sipahi isyanı ve bastırılması için bkz. Naîma, VI, 239-246.
84. Silahdar, I, 68 vd.; Naîma, VI, 264-306 (Bozcaada'nın istirdadı, 276 vd, Limni'nin geri alınması için

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

asker gönderilmesi 288, fethi 304-306); Uzunçarşılı, III/1, 375-382. Bu arada, “müddet-i devr-i İslâm tamam olmağa az kalmıştır. Velvele-i din-i İsevî tekrar âlem-gir olacaktır. ” vs. diyerek Eflâk ve Buğdan voyvodalarını isyana teşvik eden Patrik asılarak öldürülmüştür (Naîma, VI, 252).

85. Silahdar, I, 119-130; Naîma, VI, 317-319, 321 vd., 329-348; İlgürel, “IV. Mehmed”, Doğuşundan Günümüze., XI, 44-45.
86. Mufassal, IV, 2088-2089.
87. Naîma, VI, 328 vd, 369 vd.; Uzunçarşılı, III/1, 386-394.
88. Bu sırada Antalya’da Körbey Mustafa Paşa ve Mısır’da Kahire’de egemenlik kurma hayaliyle harekete geçen Cerce Beyi Çerkes Mehmed Bey’in isyanları da asi önderlerin idamıyla sonuçlandı (Mufassal, IV, 2096-2097).
89. Bkz. A. Y. Ocak, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, Türk Kültürü Araştırmaları (F. K. Timurtaş Hatıra Sayısı), XVII-XXI (1979-83), ss. 208-225; M. Zilfi, “Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhya Hareketleri”, çev. M. Hulusi Lekesiz, Türkiye Günlüğü, 58 (1999), ss. 65-79; Bu olay ve tartışma konuları hakkında bkz. Kâtip Çelebi, Mizanü’l-hakk fî İhtiyâri’l-ehakk, İstanbul 1306; Naîma, V, 53-59, 264-269; VI, 218-230.
90. M. Kunt’un da işaret ettiği üzere (“Siyasal Tarih”, Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti (1600-1908), III, s. 25-27) Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor durum hakkındaki meşveret meclisi vesilesiyle yazdığı “Düsturü’l-amel li-ıslahî’l-halel” adlı risalede Kâtip Çelebi, bozukluğu düzeltilmenin bir yolunun halkı boyun eğdirir bir sâhibü’s-seyf’in (s. 136) yönetimi üstlenmesi olduğunu belirtmiş ve bir anlamda -farkında olmadan- Köprülü Mehmed Paşa’yı tarif etmişti.
91. Silahdar, I, 257-279; Uzunçarşılı, III/1, 402 vd., Mufassal, IV, 2111-2118.
92. Silahdar, I, 361-368; Mufassal, IV, 2119-2121.
93. Silahdar, I, 517 vd.; Mufassal, IV, 2106-2111; Uzunçarşılı, III/1, 414 vd.
94. IV. Mehmed’in Lehistan seferleri ve antlaşmalar için bkz. Silahdar, I, 567-670; Uzunçarşılı, III/1, 422-425; Mufassal, IV, 2121-2131.
95. Çehrin Seferi ve Bahçesaray Antlaşması için bkz. Mufassal, IV, 2132-2139.

Kaynaklar:

- Abou el-Haj, Rifaat, Formation of the Modern State-The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries, New York, 1991 (Türkçesi: Modern Devletin Doğuşu, çev. O. Özel-C. Şahin, İmge Yay, Ankara 2000).
- Afyoncu, Erhan, Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul, 1997.
- Afyoncu, Erhan, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2001.
- Agoston, Gabor, “Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., XLVII (1-2), 1994, ss. 15-48.
- Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâlî İsyancıları, Ankara 1975.
- Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem, İstanbul 1995.
- Akman, Mehmet, Osmanlı Devleti’nde Kardeş Katli, İstanbul 1997.
- Aksan, Virginia H., “Locating the Ottomans among Early Modern Empires”, Journal of Early Modern History, III/2 (1999), ss. 103-134.
- Alderson, A. D., Osmanlı Hanedanının Yapısı, çev. Ş. Severcan, İstanbul 1998.
- Altundağ, Ş., “Osman II”, İA, IX, 443-448.
- Andreasyan, H. D., “Abaza Mehmed Paşa”, İÜEF Tarih Dergisi, 22 (1967), 131-142.
- Artan, T., “From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century”, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, 4

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

(1993), 53-94.

- Barkey, K., Eşkiyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, çev. Z. Altok, İstanbul 1999.
- Baysun, M. C., "Murad IV", İA, VIII, 625-647.
- Baysun, M. C., "Köse Sultan", İA, VI, 915-923.
- Cezar Mustafa ve diğerleri (haz.), Mufassal Osmanlı Tarihi, III-IV, İstanbul 1959-1960.
- Cezar, M., Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul 1965.
- Danişmend, İ. H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. III, İstanbul, 1972.
- Danişmend, İ. H., Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul 1971.
- Darling, Linda T., Revenue-Raising and Legitimacy-Tax-Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660, Leiden, 1996.
- Darling, L. T., "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", The Journal of European Economic History, 26/1 (1997), ss. 157-179.
- Eldem, Edhem, "18. Yüzyıl ve Değişim", Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı, sayı 19, Yaz 1999, ss. 188-199.
- Emecen, F., "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. E. İhsanoğlu, c. I, İstanbul 1994, ss. 44-54.
- Faroqi, S., "Crisis and Change", An Economic and Social History of the Ottoman Empire, ed. H. İnalcık-D. Quateret, Cambridge, tarih, ss. ???.
- Faroqi, S., Men of Modest Substance-House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri, Cambridge, 1987.
- Finkel, C., The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaign in Hungary, 1593-1606, Wien 1988.
- Fleischer, C., Tarihçi Mustafa Âlî-Bir Osmanlı Bürokrat ve Aydını, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, 1996.
- Gibb, H. A. R. -H. Bowen, Islamic Society and the West, I/1, London, 1950.
- Gökbilgin, M. T., "Mehmed III", İA, VII, ss. 535-547.
- Gökbilgin, M. T., "Köprülüler", İA, VI, 892-908.
- Grant, Jonathan, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", Journal of World History, c. 10, sayı 1, 1999, ss. 179-201.
- Griswold, W. J., The Great Anatolian Rebellion, 1000-1021/1591-1611, Berlin 1983 (Türkçesi: Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611, çev. Ü. Tansel, İstanbul 2000).
- Hathaway, Jane, "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", The Turkish Studies Association Bulletin, 20/2 (1996), ss. 25-31.
- Hodgson, M. G. S., The Venture of Islam-Conscience and History in a World Civilization, III-The Gunpowder Empires and Modern Times, Chicago-London, 1972.
- Howard, D. The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1656, Indiana University, Basılmamış Doktora Tezi, 1987.
- Itzkowitz, N., "Eighteenth Century Ottoman Realities", Studia Islamica, XVI (1962), ss. 73-94.
- İbrahim Peçevî, Tarih-i Peçevî, İstanbul 1283 (tıpkıbasım, haz. F. Ç. Derin-V. Çabuk, İstanbul 1980), 2 cilt.
- İlgürel, M., "Üçüncü Mehmed", Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ yayınları, İstanbul 1989, X, ss. 404-416; "Birinci Ahmed", X, ss. 419-430; "İkinci Osman", X, ss. 433-440; "Dördüncü Murad", X, ss. 449-488; "IV. Mehmed", XI, ss. 19-78.
- İlgürel, Mücteba, "Ahmed I", TDV İslam Ansiklopedisi, II, 30-33.
- İnalcık, H., "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", The Cambridge History of Islam, I, Cambridge, 1970, ss. 324-353.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

- İnalçık, H., “Adâletnâmeler”, Belgeler, II/3-4, Ankara, 1967, ss. 49-142 (yeni basımı: H. İnalçık, Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet, İstanbul 2000, ss. 75-190).
- İnalçık, H., “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, Archivum Ottomanicum, VI (1980), ss. 283-337.
- İpşirli, M., “Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü’l-hikem fî Nizâmi’l-Âlem”, İÜEF TD, 10-11, 1979-80, 239-278.
- Kâtip Çelebi, Düsturü’l-amel li-İslahî’l-halel, İstanbul 1280 (Ayn Ali’nin risaleleriyle; tıpkıbasım: M. T. Gökbilgin önsözleriyle, İstanbul 1979).
- Kâtip Çelebi, Fezleke, İstanbul, 1268-67, 2 cilt.
- Kâtip Çelebi, Mizanü’l-hakk fî ihtiyarü’l-ehakk, İstanbul 1306 (O. Ş. Gökyay tarafından sadeleştirilerek Tercüman 1001 Temel Eser Serisinden de yayınlanmıştır).
- Keyder, Ç. -H. İslamoğlu, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, Toplum ve Bilim, I, Bahar 1977, ss. 49-80.
- Koçi Beğ, Koçi Bey Risâlesi, yay. A. K. Aksüt, İstanbul 1939.
- Kunt, M., “Siyasal Tarih”, Türkiye-Tarihi-Osmanlı Devleti (1600-1800), c. III, ed. S. Akşin, İstanbul 1988, ss. 11-32.
- Kunt, M., Sancaktan Eyalete, İstanbul, 1978.
- Kurat, A. N. “The Reign of Mehmed IV, 1648-1687”, A History of the Ottoman Empire to 1703, ed. M. A. Cook, Cambridge 1976.
- Kütükoğlu, M., Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I, Ankara 1975.
- Lewis, B., “Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler”, çev. Salih Tuğ, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III/1-2 (1960), ss. 161-178.
- Mantran, R., (haz.), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I, çev. S. Tanilli, İstanbul 1991.
- Mantran, R., “Ahmed I”, EI2, I, 267-268.
- McGowan, B., Economic Life in Ottoman Europe, 1600-1800, Cambridge, 1981.
- Mehmed Halife, Târih-i Gılmanî, A. Refik’in mukaddimesiyle, İstanbul 1340/1924.
- Mustafa Naîma Efendi, Tarih-i Naîma, İstanbul 1280, 6 cilt.
- Ocak, A. Y., “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, Türk Kültürü Araştırmaları (F. K. Timurtaş Hatıra Sayısı), XVII-XXI (1979-83), ss. 208-225.
- Orhonlu, C., “Kuyucu Murad Paşa,” İA, c., ss.
- Öz, Mehmet, Osmanlı’da ‘Çözülme’ ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997.
- Özel, O. “Avârız ve Cizye Defterleri”, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, der. H. İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara 2000, 35-50.
- Özel, Oktay, “The Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ revisited”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 42/2 (1999), ss. 226-246.
- Parry, V. J., “The Successors of Sulaiman, 1566-1617” ve “The Period of Murad IV, 1617-1648”, A History of the Ottoman Empire to 1703, ed. M. A. Cook, Cambridge 1976.
- Peirce, L., Harem-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğunda Hükümrânlık ve Kadınlar, çev. A. Berktaş, İstanbul 1996.
- Sanvory, M. N., “Safevî İran’ı”, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, kısmın çevirisi, Mehmet Maksudoğlu, ed. P. M. Holt-A. K. S. Lambton-B. Lewis, İstanbul 1988, c. I, ss. 399-428.
- Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600), haz. M. İpşirli, İstanbul, 1989.
- Sertoğlu, M., “Tûğî Tarihi”, Belleten, 43/XI, 1947, 489-514.
- Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I, çev. M. Harmancı, İstanbul 1982.

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahdar Tarihi, İstanbul 1928, c. I.

- Skilliter, S., "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi, 1583-1588", Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü), Ankara 1985, ss. 21-31.
- Solakzade, Târih-i Solakzade, İstanbul 1297.
- Tezcan, Baki, "II. Osman Örneğinde 'İlerlemeci' Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", Osmanlı, VII, Ankara 2000, ss. 658-668.
- Tezcan, Baki, "Tarih ile Tarih Yazımı İlişkisi Ekseninden 'Tûğî Tarihi' Metinleri Üzerinde Bir Deneme", Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999), Konya 2000, ss. 663-675.
- Uluçay, Ç., Harem, Ankara 1985.
- Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, III/1, 3. Basım, Ankara 1983.
- Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Ankara 1988.
- Zilfi, M., "Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde Tasfiye Hareketleri", çev. M. Hulusi Lekesiz, Türkiye Günlüğü, 58, Osmanlılar Özel Sayısı, ss. 65-79.